

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

М.М.АДЫШЕВ атындагы ОШ ТЕХНОЛОГИЯЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

*Кол жазма укугунда
УДК 796,5:9103*

Артыкбаева Сонунбү Жумабековна

**СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮН ӨНҮГҮҮСҮНДӨ
ТУРИСТТИК ТАРМАКТЫН РОЛУ
(КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНҮН МИСАЛЫНДА)**

25.00.24 – экономикалык, социалдык жана саясий география адистиги

**География илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган**

ДИССЕРТАЦИЯ

**Илимий жетекчи: Низамиев А.Г.,
география илимдеринин доктору, профессор**

Ош-2018

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I бөлүм. СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮ ЖАНА ТУРИЗМДИ СОЦИАЛДЫК ТАРМАК КАТАРЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ИЛИМИЙ- УСУЛДУК НЕГИЗДЕРИ	10
1.1. Социалдык чөйрөнүн азыркы коомдогу орду жана мааниси.....	10
1.2. Социалдык чөйрөнүн курамдык маңызы, территориялык жайгашуу өзгөчөлүктөрү жана аймактык изилдөө зарылдыгы	24
1.3. Туризм социалдык чөйрөнүн тармагы катары жана анын социалдык маанисин кароонун илимий-усулдук негиздери	43
II бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДА СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮН ТАРМАГЫ КАТАРЫ ТУРИЗМДИН ӨНҮГҮҮ ЖАНА ЖАЙГАШУУ ДЕНГЭЭЛИ	58
2.1. Аймакта туризмди өнүктүрүүнүн жана жайгаштыруунун социалдык потенциалын аныктоо	58
2.2. Аймакта туризм инфраструктурасынын өнүгүү жана жайгашуу абалын талдоо	72
2.3. Аймактын туризм тармагынын чарбалык ишмердүүлүгүнө социалдык-географиялык талдоо жүргүзүү	84
III бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДА ТУРИЗМДИН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЖАНА ЖАЙГАШУУСУНУН СОЦИАЛДЫК МААНИСИН ЖОГОРУЛАТУУ БАГЫТТАРЫ.....	99
3.1. Социалдык чөйрөнүн тармактар аралык территориялык комплекс катары өнүктүрүү туризмдин социалдык өнүгүү өбөлгөсү катары	99
3.2. Туризм ишмердүүлүгүнүн инновациялык өнүгүүгө буруу жаңы ресурстарды өздөштүрүү жана кызматтарды өндүрүү негизи катары	109
3.3. Социалдык туризмди өнүктүрүү жана жайылтуу мамлекеттин социалдык саясатынын артыкчылыктуу багыты катары	121
НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР	133
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ЖАНА БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ	137

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. БУУнун Генералдык ассамблеясы 2017-жылды Өнүгүү кызыкчылыгындагы туруктуу туризмдин эл аралык жылы деп белгилеп, ал туруктуу экономикалык өсүш, социалдык инклюзивдүүлүк, жумуш менен камсыздоо, жакырчылыктын деңгээлин төмөндөтүү, курчап турган чөйрөнү, маданий баалуулуктарды жана мурастарды коргоо сыяктуу чөйрөлөрдө туризмдин ролун кеңейтүү максаттарын көздөйт. Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмдун (БТУ) маалыматы боюнча, 2016-жылы дүйнө боюнча 1,2 млрд. эл аралык туристтик келип-кетүү кыймылы катталган жана бул 2000-жылга салыштырганда (674 млн.) дээрлик 2 эсеге көптүк кылат. Ал эми эл аралык туризмден түшүүлөр ушул эле жылы 1,2 млрд. АКШ долларын түзүп, 2000-жылга караганда (495 млрд.) 2,5 эсе ашып түшкөн. Мында жылдык өсүү темпи 7%ды түзүп, божомолдоолор боюнча, 2017-жыл эл аралык туризм үчүн үзгүлтүксүз активдүү өсүүнүн катар сегизинчи жылы болуп калышы ыктымал. Мындан улам аталган уюмдун башкы катчысы Т.Рифаи туризмдин дүйнө элдеринин жашоо шарттарын жакшыртууга шарт түзүүсүн эске алуу менен жакынкы жылдары бардык аракеттер биринчи кезекте туризмдин курчап турган чөйрөгө терс таасирин азайтып, анын социалдык жана экономикалык кайтарымын максималдуу түрдө көбөйтүүгө багыттоо зарылдыгын баса белгилейт [104].

Адамзат коомунун ургаалдуу өсүп-өнүгүү шартында социалдык фактордун маанисинин жогорулашы коомдук өндүрүштүн интенсивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу менен бирге коом мүчөлөрүнүн жашоо жыргалчылыгын жакшыртууга багытталып отурат. Мындан улам Кыргыз Республикасынын социалдык мамлекет макамы, анын социалдык багыттагы рынок экономикасын түзүү саясаты социалдык чөйрөнүн, анын ичинде туризм тармагынын артыкчылыктуу багыт катары ар тараптуу изилдөө зарылдыгын шарттайт. Бул багытта туризмдин социалдык маанисин

географиялык аспектиде кароо, башкача айтканда, анын тармактык жана территориялык өнүгүү факторлорун жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн иликтөө маселелери али башталыш этабында турат. Ошондой эле туризмдин экономикалык түз пайдасы (кирешелер, салыктык чегерүүлөр ж.б.) ар кандай сандык катнаштар аркылуу аныкталганы менен анын “сан түрүндө көрүнбөгөн” кыйыр түрдөгү социалдык пайдасын так аныктоо багытында илимий-усулдук иликтөөлөр талап кылынып жатат. Мына ушуга байланыштуу социалдык чөйрөнүн, анын мүнөздүү тармагы болгон туризмдин социалдык маанисин аныктоонун илимий-теориялык жана практикалык негиздерин иштеп чыгуу диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар же ири илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык иш 2012-2017-жылдарга карата Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы жана 2012-2020-жылдарга карата Кыргыз Республикасында билим берүүнүн өнүгүү стратегиясынын чегинде бекитилген илим чөйрөсүндөгү артыкчылыктуу багыттарга («Туризм жана транспорттук сектордун өнүгүшү» багыты), Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Жаны доорго – кырк кадам» программасына («Туруктуу туризм» жана «Ден соолукка инвестициялар. Жашоонун сергек образы» аттуу кадамдары) ылайык аткарылды.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты социалдык чөйрөнүн структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү менен катар Кыргызстандын түштүк аймагынын мисалында туризм тармагынын өсүп-өнүгүүсүнүн социалдык маани-маңызын аныктоо болуп саналат.

Буга ылайык диссертациялык иште бири-бири менен байланышкан төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

-социалдык чөйрөнүн азыркы коомдогу ордун жана маани-маңызын ар тараптуу жалпылоо жана автордук аныктама берүү менен анын туристтик керектөөлөрдү калыптандыруу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо; социалдык

чөйрөнүн курамдык структурасын жана территориялык жайгашуу өзгөчөлүктөрүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн тактоо;

-туризмди социалдык чөйрөнүн тармагы катары ага тийгизген таасирин илимий жактан негиздөө жана анын социалдык функцияларын талдоо;

-Кыргызстандын түштүк аймагынын мисалында туризмди өнүктүрүүнүн жана жайгаштыруунун социалдык потенциалын аныктоо жана азыркы кыргыз туристинин социалдык портретин түзүү;

-туризм инфраструктурасынын тармактык өнүгүү жана территориялык жайгашуу абалын жана өзгөчөлүктөрүн талдоо; аймактын туризм тармагынын чарбалык ишмердүүлүгүнө социалдык-географиялык талдоо жүргүзүү менен анын өнүгүү жана жайгашуу тенденцияларын ГИС-технологиянын негизинде карталарда көрсөтүү;

-социалдык чөйрөнүн тармактар аралык территориялык комплекс катары өнүгүүсү аймакта туризмдин социалдык өнүгүүсүнүн өбөлгөсү экендигин тастыктоо; инновациялык өнүгүү алкагында жаңы туристтик ресурстарды жана кызматтарды өздөштүрүү менен тармактын динамикалуу өнүгүүсүн камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрүн негиздөө;

-мамлекеттин социалдык саясатын жүргүзүүдө социалдык туризмди өнүктүрүүнү жана жайылтууну артыкчылыктуу багыт катары кароо зарылдыгын негиздөө.

Илимий изилдөөнүн жаңылыгы төмөнкү аргументтер менен аныкталат:

-социалдык мамлекетти куруу жана социалдык багыттагы рынок экономикасын калыптандыруу шарттарында социалдык чөйрө алгачкы жолу кыргыз география илиминин изилдөө объектиси катары каралып, анын адам капиталын кайра жаратуудагы жана өндүргүч күчтөрдү жайгаштыруудагы ролу социалдык-географиялык жактан аныкталды; адамдын жашоо жыргалчылыгынын калыптануу стадияларында туристтик керектөөлөрдүн пайда болуу жана өнүгүү деңгээли такталып көрсөтүлдү;

-алгачкы жолу өзүнчө тема катары туризм тармагынын социалдык мааниси анын ишмердүүлүгүнүн эң башкы функциясы экендиги негизделди жана анын теориялык жана илимий-методикалык жоболору тереңдетилди;

-Кыргызстандын түштүк аймагынын мисалында туризм тармагынын өнүгүү жана жайгашуусунун социалдык потенциалы аныкталуу менен типтүү кыргыз туристинин социалдык портрети түзүлдү;

-аймактын деңгээлинде туризмдин өнүгүү жана жайгашуусунун социалдык маанисин жогорулатуунун багыттары сунушталды жана социалдык чөйрөнүн тармактык өнүгүүсүнүн туристтик керектөөлөрдү калыптандыруудагы мааниси стадиялык негизде такталды;

-социалдык туризмди жайылтуу мамлекеттин социалдык саясатынын артыкчылыктуу багыты катары негизделүү менен анын мааниси жана тиешелүү түрлөрү аныкталды.

Иштин практикалык маанилүүлүгү. Диссертациянын материалдары Кыргызстанда ар кандай мамлекеттик жана аймактык өнүгүү программаларында туризм тармагынын социалдык маанисин жана натыйжаларын кошо кароо зарылдыгын тастыктайт; социалдык комплекс жана туризм чөйрөсүндө аракеттенген мамлекеттик органдар тарабынан укуктук-ченемдик жана уюштуруучулук-экономикалык материалдарды даярдоодо, социалдык коргоо ишин жайылтууда, социалдык маанидеги бизнес-структураларды түзүүдө, ошондой эле өкмөттүк эмес, профсоюздук ж.б. уюмдар тарабынан максаттуу иш-чараларды өткөрүүдө колдонулушу мүмкүн. Илимий-теориялык изилдөөлөрдүн айрым натыйжалары Баткен областтык администрациясынын жана Ош шаарынын мэриясынын тийиштүү структуралары, ошондой эле ОшТУнун окуу бөлүмү тарабынан пайдаланылды.

Изилдөөнүн экономикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык иштин натыйжалары Кыргызстандын түштүк аймагында туризм тармагын анын экономикалык маанисин арттырууну эске алуу менен пропорционалдуу жайгаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт; туристтик инновациялык иш-

аракеттерди киргизүү боюнча сунуштар жалпы социалдык чөйрөнүн материалдык-техникалык базасын заманбап талаптарга шайкеш келтирүүгө жана калктын, ишканалардын жана аймактардын социалдык-экономикалык деңгээлин жогорулатууга шарт түзөт.

Диссертациянын коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

1. Кыргыз Республикасында социалдык мамлекетти куруу, социалдык багыттагы рынок экономикасын калыптандыруу жана натыйжалуу социалдык саясатты жүргүзүү шарттарында социалдык чөйрөнүн жана туризмдин социалдык тармак катары теориялык жана илимий-усулдук жактан негизделиши; адамдын жашоо жыргалчылыгынын калыптануу стадияларында туристтик керектөөлөрдүн пайда болуу жана өнүгүү деңгээлинин такталышы; социалдык чөйрөнүн курамдык структурасынын автордук көз карашта аныкталуу өзгөчөлүктөрү.

2. Кыргызстандын түштүк аймагында туризмди өнүктүрүүнүн жана жайгаштыруунун социалдык потенциалынын жана анын структуралык элементтеринин аныкталышы; азыркы типтүү кыргыз туристинин социалдык портретинин түзүлүшү; туризм инфраструктурасынын өнүгүү жана жайгашуусунун, анын чарбалык ишмердүүлүгүнүн социалдык-географиялык талдоосу (анализи).

3. Аймакта туризмдин өнүгүү жана жайгашуусунун социалдык маанисин жогорулатуунун багыттары; социалдык чөйрөнү тармактар аралык территориялык комплекс катары өнүктүрүү аркылуу туризмди социалдык өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү; социалдык чөйрөнүн тармактык-стадиялык өнүгүүсү туристтик керектөөлөрдүн калыптануусун шарттайт; аймакта жаңы ресурстарды өздөштүрүүгө жана рынокко алып чыгууга сунуш кылынган туристтик инновацияларды кийирүү жолдору.

4. Өлкөдө социалдык саясатты ишке ашыруунун артыкчылыктуу багыты катары негизделген социалдык туризмди өнүктүрүү жана жайылтуу жолдору, анын калктын тиешелүү социалдык катмарларына багытталган түрлөрү жана формалары.

Автордун жеке салымы. Мамлекетте натыйжалуу социалдык саясатты жүргүзүү үчүн социалдык чөйрөнү жана анын маанилүү тармагы катары туризмди изилдөөнүн зарылдыгы негизделди; социалдык чөйрөнүн учурдагы мааниси, курамдык түзүлүшү жана территориялык жайгашуу өзгөчөлүктөрү автордук көз карашта иликтенди. Кыргызстандын түштүк аймагында туризмдин социалдык потенциалын аныктоо менен анын өнүгүү жана жайгашуу деңгээлине социалдык-географиялык талдоо жүргүзүлдү; азыркы типтүү кыргыз туристинин социалдык портретин түзүүгө аракет жасалды. Социалдык чөйрөнүн комплекстүү өнүгүүсү туристтик керектөөлөрдү калыптандыруунун зарыл шарты экендиги далилденди. Өлкөдө социалдык саясатты ишке ашыруунун артыкчылыктуу багыты катары социалдык туризмди жайылтуу зарылдыгы негизделди. Аймакта туризмдин социалдык жактан өнүгүүсүнүн жана жайгашуусунун карталары түзүлдү.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо жана жайылтуу. Диссертациянын негизги жыйынтыктары, жоболору жана усулдук иштелмелери аймактык, республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда талкууланды жана илимий журналдарда жарыяланды.

Макалаларды жарыялоо. Диссертациянын материалдары боюнча 24 илимий макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү материалды жазуу логикасы, илимий иштин жоболорунун себептик-натыйжалык өз ара байланыштарын сактоо, теориялык иштелмелерден усулдук чечүүлөргө жана практикалык сунуштарга кезектешип өтүү талаптары менен аныкталды. Диссертация киришүүдөн, 3 бөлүмдөн, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен туруп, 16 таблица, 7 сүрөт-чийме жана 4 картаны камтыйт.

I бөлүм. СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮ ЖАНА ТУРИЗМДИ СОЦИАЛДЫК ТАРМАК КАТАРЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ИЛИМИЙ-УСУЛДУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Социалдык чөйрөнүн азыркы коомдогу орду жана мааниси

Азыркы дүйнөлүк экономиканын постиндустриалдык этапка өтүүсү, илимий-техникалык прогреске негизделген экономикалык өнүгүүдө интенсивдүү усулдардын колдонулушу, адамзат коомунун ургаалдуу социалдык-экономикалык жана саясий шарттарда жашоосу, анын суроо-талаптарынын сандык жана сапаттык жактан кескин өсүп-өзгөрүүсү коомдогу социалдык факторлордун маанисин жогорулатууда. Мында социалдык чөйрөгө коомдук өндүрүштүн интенсивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу менен бирге коом мүчөлөрүнүн ар тараптуу жашоо жыргалчылыгын жакшыртуу боюнча заманбап милдеттер тагылууда.

Чындыгында советтик доордун бийик партиялык трибуналарында жана саясий чечимдеринде да мамлекеттин бардык иш-аракеттери адамдын жыргалчылыгына, анын жашоо шарттарын жакшыртууга багытталышы такай белгиленип келген [48, 31-б.]. Бирок иш жүзүндө экономика өндүрүштүк керектөөлөр үчүн гана иштеп, социалдык керектөөлөр, башкача айтканда, адамдардын суроо-талаптары, каалоо-тилектери экинчилик мүнөздө чечилген. Экономикалык жана социалдык процесстердин өз ара биргелешкен иш-аракети жана максаты, адамдын суроо-талаптарын толук кандуу канааттандыруу, анын жашоо шарттарын жакшыртуу сыяктуу маанилүү маселелер рынок экономикасына өтүү менен реалдуу нукка бурулду десек жаңылышуу болбойт. Башка постсоветтик өлкөлөр сыяктуу эле Кыргыз Республикасында да тиешелүү материалдык жана материалдык эмес каражаттардын жардамы менен элдин эмгек жана турмуш-тиричилик ишмердүүлүгү үчүн жетиштүү жана жагымдуу шарттарды түзүүгө негизделген чарбанын өзүнчө тармактар комплекси – социалдык чөйрө

калыптанды жана ал салыштырмалуу кыска аралыкта өлкөнүн өсүп-өнүгүү көрсөткүчтөрүнүн маанилүү бир бөлүгүнө айлана алды. Адамдын өзүн инсан катары таануусу, комфорттуу жашоо шарттарына умтулуусу, материалдык жана маданий жактан өсүп-өнүгүүгө аракеттенүүсү буга түздөн-түз түрткү болууда.

Бүгүнкү күндөгү социалдык чөйрө – коомдук кайра жаратуунун негизги бөлүгү болуп, функционалдык жактан өндүрүштөн алыстап кеткен жок. Анын совет мезгилиндеги социалдык чөйрөдөн айырмасы бул: биринчи орунга адамдын керектөөлөрүн коюп, андан кийин өндүрүштүн (экономиканы) керектөөсүн карайт. Башкача айтканда, ал элдин жыргалчылык абалын жакшыртуу, инсандын кара күч жана акыл-эс жактан туура калыптанышына көмөктөшүү, анын жумушу, үй тиричилиги жана эс алуусу үчүн жетиштүү шарттарды түзүү аркылуу коомдук өндүрүштүн эффективдүү жана коомдук эмгектин интенсивдүү натыйжаларына жетише алат.

Демек, “социалдык чөйрө” категориясы салыштырмалуу эски түшүнүк болгону менен аны илимий жактан ар тараптуу изилдөө, айрыкча анын социалдык маани-маңызын кароо жаңы башталыш десек болот. Бул география илимине түздөн-түз тиешелүү. Анткени, азыркы мезгилде аталган комплекс көрсөткөн кызматтардын структурасы жана масштабы кеңейип жатканы менен анын жайгашуусу өлкө территориясы боюнча, анын ичинде шаарлар менен айылдардын ортосунда кескин айырмачылыктарга ээ. Географиялык изилдөөнүн максаты – калыптанган тейлөө түйүндөрүнүн таркалышынын бул кызматтарды керектөөчүлөрдүн жайгашуусуна шайкеш келүүсүн иликтөө. Бирок аталган чарбанын ар бир тармагы өзүнчө жайгашуу өзгөчөлүктөрүнө (принциптерине) ээ. Мындан улам социалдык чөйрө география илиминин жаңы изилдөө багыты болгондуктан, анын теориялык базасы, усулдук негизи, маани-маңызы, структурасы ж.б. жактары боюнча бирдиктүү ой-пикирлер калыптана элек. Комплекстин түшүнүктүк-терминологиялык аппараты да толук түзүлө элек.

Азыркы шарттагы социалдык чөйрөнүн башкы милдети – адамдын жөндөмдүүлүктөрүн ачуу, анын ар тараптуу өнүгүүсү, материалдык жана руханий керектөөлөрүн канааттандыруу аркылуу мамлекеттеги коом мүчөлөрүнүн жашоо ишмердүүлүгүнүн жалпы шарттарын түзүү, инсандын интеллектуалдык өнүгүүсүн, анын экономикалык жана коомдук-саясий активдүүлүгүн камсыз кылуу. Ошондой эле бул комплекстин өндүргүч күчтөрдү жайгаштырууну оптималдаштыруу фактору катары таасиринин өсүшүн эске алуу менен экономикалык көрсөткүчтөрдөгү жана калктын жашоо деңгээлиндеги аймактык айырмачылыктарды жоюуда мааниси зор экендигин баса белгилөөгө болот.

Демек, социалдык чөйрөнүн тармактары функционалдык жактан ар түрдүү кызматтарды көрсөтүү менен калктын коомдук жана жекече керектөөлөрүн канааттандырат. Анын тармактарынын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп алардын эмгек ресурстарын кайра жаратуу процесси менен тыгыз байланышы саналат [79, 24-б.]. Д.А.Усоналиеванын ою боюнча, ал коомчулуктун бүтүндүгүн жана туруктуулугун колдоону, анын жашоосу жана өнүгүүсү үчүн эң жагымдуу шарттарды камсыздоону, ошондой эле башка коомчулуктар менен мамилелерди өнүктүрүү үчүн коом мүчөлөрүнүн бир максаттуу ишмердүүлүгүн ишке ашырат [93, 8-б.].

Албетте, тармактык изилдөө максатына ылайык, социалдык чөйрөнүн коомдогу мааниси ар кандай таризде берилиши мүмкүн. Алсак, экономисттер аталган тармактын экономикалык маанисине басым жасоо менен экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуудагы ролун карашат. Ал эми социологдор анын нукура социалдык кызматын кароого умтулушат. Бирок ар бир тармактын маанисин жана кызматын бир жактуу кароо коомдук өнүгүүнүн жалпы максаттарына туура келбейт. Башкача айтканда, тармактын иш-аракетин бир тараптуу иликтөө анын комплекстүү өнүгүүсүнө, тышкы таасирлерине жана байланыштарына кедергисин тийгизиши толук ыктымал. Мында география илими изилденип жаткан сектордун географиялык аспектинин эле эмес, анын ишмердүүлүгүн комплекстүү көз карашта –

экономикалык, социалдык, коомдук-саясий жана экологиялык жааттан кароого багытталганын баса белгилеп кетебиз.

Социалдык мамлекетти куруу, социалдык багыттагы рынок экономикасын калыптандыруу, натыйжалуу социалдык саясатты жүргүзүү, социалдык адилеттүүлүктү орнотуу Кыргыз Республикасынын Конституциясында каралган. Башкача айтканда, бүгүнкү социалдык рыноктук экономиканы рыноктогу эркиндикти социалдык компромисс менен байланыштырган идеяны өз ичине камтыган экономикалык жана коомдук-саясий системанын концептуалдуу модели катары түшүнөбүз [96, 4-б.].

Кыргызстанда социалдык чөйрөнүн мамлекеттин экономикалык түзүмүндө бир бүтүн чарбалык комплекс катары өнүгүүсү төмөнкү объективдүү далилдер менен аныкталат:

-Конституция боюнча Кыргыз Республикасы социалдык багыттагы мамлекет болгондуктан, жалпысынан социалдык чөйрө, тактап айтканда, анын айрым тармактары приоритеттик мааниде өнүгүүсү жана мамлекет тарабынан колдоо алуусу зарыл [44];

-рынок экономикасынын социалдык багыттагы модели көңүл борборуна адам факторун коюу менен калктын ар тараптуу керектөөлөрүн, анын ичинде дем алууга, дарыланууга жана көңүл ачууга болгон суроо-талаптарын канааттандыруу үчүн зарыл шарттарды түзүүнү көздөйт [58, 11-б.];

-эмгекке чыгармачылык жана демилгечилик менен мамиле кылуу функциясы: азыркы өндүрүштүн натыйжалуу иштеши жетиштүү билим деңгээлин, кесиптик чеберчиликти, ар кандай техникалык каражаттар, ар түрдүү суроо-талаптуу кардарлар менен иштөөнү талап кылат.

-ири өндүрүштүк ресурстарга (нефть, газ, металл ж.б.) ээ эмес өлкө үчүн социалдык чөйрөнүн тармактык өнүгүүсү жана аймактык жайгашуусу курч экономикалык жана социалдык муктаждыктар менен шартталып турат;

-алгачкы рыноктук экономикага өтүү мезгилинде жүргүзүлгөн туура эмес реформалык саясаттан улам совет доорунда калыптанган өлкөдөгү ири

өндүрүштүн (тактап айтканда, ири өнөр жай жана айыл чарба ишканаларынын таланып-тонолуу аркылуу) кыска убакытта жок болушу калктын эмгек потенциалынын социалдык тармактарга бурулушуна алып келди.

Ал эми социалдык чөйрөнүн ар тараптуу өнүгүүсүнө кандай факторлор таасир тийгизиши мүмкүн? Аларга төмөнкүлөр таандык:

- өлкөдөгү демографиялык кырдаал, калктын социалдык курамы;
- табигый-климаттык шарттардын ар түрдүүлүгү;
- территориянын урбанизация деңгээли;
- жеке менчик мамилелеринин өнүгүшү;
- коомдук өндүрүштөгү эмгектин мүнөзү;
- мамлекеттин социалдык камсыздоо түзүмүнүн иштөө деңгээли;
- калктын киреше бюджетти жана анын бөлүштүрүү салты;
- калктын убакыт бюджетти жана аны бөлүштүрүү салты.

Изилдөө максатыбызга ылайык, социалдык чөйрөнүн коомдогу маанисин иликтөөдө туристтик керектөөлөрдүн калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүн кароо милдети турат. Башкача айтканда, туристтик керектөөлөр кандай учурда жана кандай жашоо деңгээлинде пайда болот? Муну **1.1-чийменин** негизинде түшүндүрүүгө аракет жасайбыз.

Чиймеде көрүнүп тургандай, биздин пикирибизде, коомдо туристтик суроо-талаптын пайда болушунун жана туруктуу мүнөздө калыптанышы бири-бири менен байланышкан эки түшүнүк менен аныкталат: «бакубат жашоо деңгээли» жана «комфорттуу жашоо деңгээли».

Алсак, «бакубат жашоо деңгээли» адамдын жумуш менен камсыз болуу абалын аныктап, анын жашоо ишмердүүлүгүнүн негизи жана тиешелүү суроо-талаптарын жаратуучу «базасы» болуп саналат. Демек, жумуш болсо, киреше болот, киреше болсо, керектөө болот. Мындан улам адамдын керектөөсүнүн абалы, көлөмү, ар түрдүүлүгү, интенсивдүүлүгү ж.б. иш (жумуш) менен камсыз болуусунан да көз каранды деп тастыктоого болот. Адамдын жумуш ордунун географиялык жайгашышы (шаарда же

1.1-чийме. Адамдын жашоо жыргалчылыгынын социалдык калыптануу стадиялары
Булагы: автор түзгөн

айылда, шаардын борборунда же четинде ж.б.), иш шарттары, жумуш убактысы, айлык акысынын өлчөмү, социалдык колдоо принциптери, дем алыш жана эмгек өргүүлөрүн берүү өзгөчөлүктөрү ж.б. адамда ар кандай, анын ичинде туристтик суроо-талаптардын калыптанышында чечүүчү роль ойнойт.

Демек, туристтик кызматтарга болгон муктаждыктын пайда болушу, анын керектөө катары калыптанышы жана акырында конкреттүү түрдөгү же формадагы суроо-талапка айланышы адамдардын өнүккөн коомдун башкы социалдык көрсөткүчү болгон бакубат жашоо деңгээли менен аныкталат.

Ал эми «комфорттуу жашоо деңгээли» негизинен 2 структуралык компоненттен – турак-жай жана турмуш-тиричилик жыргалчылыктарынан туруп, туристтик керектөөлөрдүн пайда болуу деңгээлин аныктайт.

Бул аргументти төмөнкүдөй негиздейбиз. Комфорттуу жашоого адамзат керектөөлөрүнүн иерархиясынын 1-баскычына турак-жай менен жана башка зарыл турмуш-тиричилик жыргалчылыктары (суу, электр энергиясы, газ, жылуулук ж.б.) менен камсыздоо кирет. Турак-жай менен камсыздоо адамзаттын өнүгүүсүнүн бардык этаптарында биринчилик мааниде болуп келгендигинде калет жок. Бул адамдын тамак-ашка болгон муктаждыгы сыяктуу эле баштапкы социалдык керектөө категориясына кирет эмеспи. Бул түшүнүк азыркы илимий-техникалык прогресске шайкеш социалдык-экономикалык өнүгүүдөгү калктын жашоо деңгээлинин башкы көрсөткүчү болуп калды. Комфорттуу жашоонун негизги функционалдык мааниси – кайра жаратуу процесси же жаңы сапаттын негизинде эмгекке болгон жөндөмдүүлүктү кайра жаратуу үчүн ылайыктуу шарттарды түзүү. Ошондой эле адамдын социалдык активдүүлүгүн, инсан катары өзүн-өзү көрсөтүүсүн, анын ар тараптуу өнүгүүсүн шарттайт. Жыйынтыгында ыңгайлуу турак-жай-турмуш-тиричилик шарттары (же комфорттуу жашоо) адамдардын бардык жашоо ишмердүүлүктөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Аларга төмөнкү демографиялык маанидеги көрсөткүчтөр кирет: ден соолуктун чың болушу, өмүрдүн жана эмгекке жарамдуу мезгилдин узарышы, үй-бүлө куруу жана

анын туруктуулугу, төрөлүү деңгээли ж.б. Булар кайра жаратуу процесси үчүн эле эмес, бүтүндөй коомдук жана социалдык-экономикалык прогресс үчүн да маанилүү. Дагы бир жагдай, өсүп келаткан муунду туура тарбиялоо да комфортуу жашоо деңгээли менен түз байланышта. Анткени, турак-жай жана турмуш-тиричилик шарттарынын сапатынын балдарды тарбиялоодо ролу чоң экендиги талашсыз.

Бул багытта Б.С.Мовчан өз изилдөөсүндө калктын керектөөлөрүн жана социалдык суроо-талаптарынын өнүгүүсүн карап, тейлөө чөйрөсүнүн кеңейип өнүгүү этаптарын элестүү чагылдырган. Тагыраак айтканда, турак-жайга болгон керектөөлөрдү канааттандыруу анын комфорттуулугун жогорулатуу зарылдыгын пайда кылат, ал эми ал өз кезегинде турмуш-тиричилик талаптар чөйрөсүн кеңейтет. Турмуш-тиричилик шарттарын жакшыртуу калктын керектөөчүлүк суроо-талаптарын өнүктүрөт. Демек, ар бир кубулуш коомдун социалдык прогрессинин жаңы багыттарын өз ара шарттайт жана аларды чечүү үчүн кошумча мүмкүнчүлүктөрдү аныктайт. Керектөөлөр инсандын маданий жана руханий жактан өнүгүүсүнө, жыргалчылыктын жогорулоосуна, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерине жараша өсө берет [52, 146-б.].

Ошентип, чиймеде көрүнүп тургандай, калктын же конкреттүү адамдын баштапкы маанилүү керектөөсүн турак-жай жана турмуш-тиричилик талаптары түзөт жана андан кийинки, мисалы, туристтик суроо-талаптарынын абалы, көлөмү, ар түрдүүлүгү, интенсивдүүлүгү ж.б. көрсөткүчтөрү көз каранды болот. Адамдардын жумуш менен туруктуу камсыз болушу, туруктуу кирешеге ээ болушу, турак-жай жана турмуш-тиричилик шарттар менен жетиштүү тейлениши өз кезегинде туристтик суроо-талаптарды калыптандырат. Ал керектөөлөрдүн өз деңгээлинде канааттандырылышы коомдогу жалпы жашоо жыргалчылык деңгээлин көрсөтүп турат.

Илимий изилдөөнүн максатына ылайык, социалдык чөйрөнүн азыркы коомдогу функцияларын негиздеп өтөбүз:

1. *Коомдогу жана өндүрүштөгү кайра жаратуучу функциясы*: адамдын өсүп-өнүгүүсүн, ал-күчүн кайра калыбына келтирүүсүн, анын ичинде эс алуусун камсыз кылуу аркылуу коомдун башкы өндүргүч күчү болгон адам капиталын сапаттык жактан жакшыртууга жетишүү. Мунун натыйжасында эмгектин сапаты жана өндүрүмдүүлүгү жогорулайт.

2. *Аралыкты басып өтүү функциясы*: физикалык-географиялык жана социалдык-экономикалык факторлорго байланыштуу калктын жайгашуусунун территориялык айырмачылыгы социалдык инфраструктуранын тиешелүү тармактары (мисалы, калкты тейлөө боюнча транспорт жана байланыш) аркылуу “тегизделип” турат.

3. *Жумуш орундарын түзүүчү фактор катары*: социалдык чөйрөнүн эмгекти көп талап кылуучу сектор катары калкты жумуш менен камсыз кылуудагы мааниси зор жана өз түзүмдөрүнө жогорку квалификациялуу адистер (медицина, билим берүү, банк системасы ж.б. чөйрөлөрдө иштеген) менен катар атайын квалификациясы жок кадрларды (жумушчулар, тазалоочулар, идиш-аяк жуучулар ж.б.) тартат.

4. *Жумуш жана эс алуу убактарын рационалдуу пайдалануунун эффективдүү формасы*: тиешелүү эмгек куралдарын колдонуу менен үй чарбасын жүргүзүүгө болгон эмгек чыгымдарын кыскартуу, эс алуусу үчүн убакытты бошотуу жана аны максатка ылайык өткөрүү, ар кандай ооруларга байланышкан жумуш убактысын азайтуу (профилактикалык-медициналык жардам аркылуу) ж.б. үчүн шарттарды жаратат.

5. *Жагымдуу жумушчу атмосферасын түзүү кызматы*: өндүрүштүк процесстин нормалдуу жүрүшүнө, жамааттарда эмгек тартибин сактоого, өз ара жакшы мамиледе болууга, бири-бирине жардамдашууга ж.б.у.с. корпоративдик маданияттын өрчүшүнө көмөктөшөт.

6. *Коомдо социалдык стабилдүүлүктү камсыздоодогу мааниси*: социалдык керектөөлөрү толук кандуу канааттандырылган жана түрдүү

социалдык кызматтар менен алек болгон коом мүчөлөрү ар кандай социалдык-саясий нуктагы терс аракеттерге (нааразычылык акцияларына ж.б.) тартылбайт.

Демек, социалдык чөйрөнүн өнүгүү көрсөткүчү өндүрүштүн эффективдүүлүгүнө оң таасир тийгизип, калктын жогорку жашоо деңгээлин камсыздоого өбөлгөлөрдү түзөт. Эгер социалдык чөйрө максатка ылайык иштей албаса, экономика өндүрүүчү жана керектөөчү система катары иштей албайт. Алсак, К.Маркс инфраструктуранын тармактары жөнүндө сөз кылып жатып, аларсыз эмгек процесси «...же такыр мүмкүн эмес, же толук өнүккөн эмес түрдө жүрүшү мүмкүн» деп жазган [47, 191-б.]. Ушундан улам инфраструктураны кайра жаратуу процессинин звеносу катары кароого болот, ал мейкиндик жана мезгил чегинде кайра жаратуунун кыймылын камсыз кылган үчүн анын өнүгүү деңгээлинен коомдук кайра жаратуу процессин нормалдуу жана рационалдуу жүргүзүлүшү көз каранды [65, 15-б.].

Айрым адистердин пикиринде социалдык инфраструктуранын жумушчу күчүн кайра жаратууга болгон таасирин коомдук өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуудагы төмөнкү багыттарда көрүүгө болот: жалпы жумуш убактысын жоготууну төмөндөтүү, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, ишке жарамдуу убакытты узартуу, жогорку өнүккөн, техникалык жактан билимдүү өндүрүшчүнү калыптандыруу. Коомдук тейлөөнүн рационалдуу географиясы жумушчу күчү жетишпеген райондордо эмгек ресурстарын стабилдештирүү, эмгекти колдонуу, айрыкча аялдардын эмгегин пайдалануу чөйрөсүн кеңейтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт [79, 54-б.].

Калкты тейлөө кызматтары менен камсыздоо маселеси социалдык багыттагы ишкана-уюмдардын санын көбөйтүү менен эле чечилбейт, бул көрсөткүч алардын рационалдуу жайгашуусу менен тыгыз байланышта. Мында географиялык иликтөөнүн мааниси чоң. Башкача айтканда, тигил же бул ишкананын кызматынан пайдаланууда кардардын ага баруу аралыгы да чечүүчү ролду ойнойт. Мисалы, биздин эсептөөлөр боюнча, кардардын

коомдук тамактануу жана азык-түлүк продуктуларын сатуучу жайларга жөө баруусу 400-500 м ден, турмуш-тиричилик кызматтары, же бут кийимдерди оңдоо, чач алдыруу, мончого түшүү сыяктуу кызматтарды алуу үчүн баруусу 1000 м ден ашса, ал кызматтардан баш тартууга же кийинкиге калтырууга алып келиши мүмкүн.

Албетте, социалдык чөйрөнү өнүктүрүүдө мамлекеттин социалдык саясаты маанилүү орунду ээлейт. Ал төмөнкү багыттарды камтыйт: калкты социалдык жактан коргоо, калктын жашоо деңгээлин көтөрүү, турак-жай менен камсыздоо, массалык спортту өнүктүрүү ж.б. Мындай иш-чара максаттуу тармактык программалар аркылуу жана калктын айрым социалдык катмарларына жардам көрсөтүү аркылуу жүргүзүлөт.

Ошондуктан социалдык өнүгүү улуттук экономикага гана эмес, жалпы мамлекеттик башкарууга байланышкан көп кырдуу процесс болуп саналат. Айрым окумуштуулардын ою боюнча, социалдык чөйрөнүн өнүгүүсүн изилдөөдө макроэкономикалык аспект чоң мааниге ээ. Тиешелүү аймактарда социалдык инфраструктуранын өнүгүшү ар дайым бул территорияда чечилүүчү маселелер менен эле эмес, ошондой эле жалпы эл чарбалык кызыкчылыктар менен да байланышы керек. Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн негизги максаттарына жетишүү өлкөнүн социалдык инфраструктурасынын динамикасын толук чагылдырат [79, 34-б.].

Социалдык экономиканын калыптанышы жана социалдык чөйрөнүн эффективдүү иштеши өлкөдө макроэкономикалык жетишүүнүн негизги өбөлгөсү экендиги талашсыз. Улуттук кирешени көбөйтүү, жогорку экономикалык өсүү темпине жетишүү жана калктын жалпы жыргалчылыгы, социалдык адилеттүүлүк, социалдык коргоо улуттук экономика менен социалдык чөйрөнүн өз ара эриш-аркак аракеттенүүсүнүн натыйжасы болуп саналат.

Социалдык чөйрөнү экономикалык же социалдык көрсөткүч катары ажыратып кароо кыйын. Ал социалдык экономиканын негизги көрсөткүчү. Тактап айтсак, Г.Э.Слезингердин ою боюнча, социалдык мамлекеттин

чегинде калыптанган социалдык экономика бир эле мезгилде экономикалык багыттагы социалдык өнүгүү менен социалдык багыттагы экономикалык өсүүнү камсыз кылуучу чарбалык система катары мүнөздөлүшү мүмкүн [78, 4-б.]. Ал эми Т.В.Юрьева социалдык экономиканы рынок экономикасынын эң өнүккөн формасы катары карайт, анда рыноктук ишмердүүлүктүн эркиндүүлүк принциби социалдык чөйрөнүн үзгүлтүксүз өнүгүүсүн камсыз кылуучу социалдык прогресс менен айкалышат [99, 44-б.].

Географиялык көз караштан алганда, коомдук өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуунун бир багыты болуп социалдык чөйрөнү территориялык уюштуруу саналат. Мында анын негизги өзгөчөлүгүн эске алуу талапка ылайык: “практикада социалдык инфраструктуранын өзүнчө объектилери дээрлик бардык категориядагы калктуу пункттарда жайгашат” [65, 34-35-б.]. Бирок бир гана рекреациялык багыттагы ишканалар тиешелүү табигый ресурстар бар жерге жайгашышы мүмкүн [58, 22-б.]. Изилдөөлөр аталган чарбанын объектилеринин территория боюнча туура жайгашуусу экономикалык киреше алуунун жана социалдык пайда табуунун негизги өбөлгөсү экендигин көрсөттү. Коомдук эмгекти тартуунун башка тармактары сыяктуу эле социалдык чөйрөнүн өнүгүүсүнө мейкиндик фактору да таасирин тийгизет. Ал фактордун таасиринин өзгөчөлүгү төмөнкүдөй аныкталат: социалдык инфраструктуранын иштеши калктын жайгашышы менен түздөн-түз байланышкан [79, 49-б.]. Себеби, социалдык инфраструктуранын продуктусунун бир гана керектөөчүсү бар, ал – калк. Биз карап жаткан чарбалык комплекстин өнүгүү жана жайгашуу өзгөчөлүгү ушунда.

Эгер К.О.Оторбаев менен К.М.Уразбаевдин ой-пикирин эске алсак, инфраструктура негизги структура түзүүчү тармактарга салыштырмалуу экинчилик мааниге ээ, бирок өзүнүн белгилүү бир өнүгүү этабында биринчилик чекке өтүп, өзү өзгөчө кайра иштетүүчү өнөр жайдын тармактарына байкалаарлык таасир этүүчү өндүрүштүн жайгашуу фактору боло алат. Андан ары инфраструктуранын кубаттуулугунун жайгашуу

райондору тартуу зоналарына айланат [65, 37-б.]. Кайрадан индустриялык өнүгүү жолуна түшкөн Кыргызстан үчүн бул аргументтер бүгүнкү күндө актуалдуу экендиги талашсыз.

Өлкөнүн азыркы өнүгүү шарттарында социалдык инфраструктуранын район түзүүчү ролу да маанилүү. Бирок мында район түзүү процессинде инфраструктуранын ар түрдүү элементтеринин ордун жана ролун иликтөөдө алардын кескин дифференциацияланган “потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн” эске алуу керек жана бул конкреттүү территориялык-экономикалык системаны изилдөө үчүн зарыл усулдук инструмент болуп берет. Мындай изилдөө үчүн база болуп район түзүү процессиндеги ар бир элементтин ролун баалоого шарт жаратуучу рационалдуу тейлөөнүн мүнөздүү радиусу кызмат кылат [65, 38-б.]. Бүгүнкү күндө район түзүүчү факторлорго биринчи кезекте магистралдык электр линиялары жана автомобиль жолдору (албетте, социалдык маанидеги линиялар) кирет. Мында акыркылар, мисалы, адам (калк) агымынын жана ага керектүү товарлардын тиешелүү багыттардагы кыймылын камсыз кылуучу ролду аткаруу менен өндүрүштү жайгаштыруу жана калктуу пункттардын пайда болуу фактору катары каралышы ыктымал. Тактап айтсак, жаңы ишке кирген “Датка-Кемин” электр линиясынын, курулуп жаткан Түндүк-Түштүк альтернативдик жолунун келечекте өлкө аймагында өндүрүштүн структуралык жана калктын жайгашуусунун территориялык өзгөрүүсүнө таасир этүүсүнө шек жок. Ошондой эле тигил же бул райондун калкынын инфраструктуралык камсыз болушунун реалдуу негизи болуп калат.

Кыргызстандын комплекстүү өсүп-өнүгүү шарттарында социалдык чөйрөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү аймактык айырмачылыктарды теңештирүүдөгү ролу да илимий жактан изилдөөнү талап кылат. Анын элементтеринин территориялык туура жайгашуусу экономикалык өнүгүүнүн башкы өбөлгөсү болуп эсептелет. Мында, албетте, рыноктук механизмдердин иштеши менен катар калктын керектөөлөрүнүн территориялык нормативдик көрсөткүчтөрүн да эске алуу керек.

Социалдык чөйрөнүн жер-жерлерде комплекстүү өнүгүшү бир эле мезгилде эки жактуу маселени чечет: а) калктын түрдүү керектөөлөрүн толук кандуу канааттандыруу аркылуу элдин жашоо деңгээлин көтөрүү; б) эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу аркылуу жогорку экономикалык жетишкендиктерге жетишүү.

Ошондой эле социалдык чөйрөнүн өнүгүүсүн экономикалык жана социалдык географиянын усулдук негизинде кароонун да өзгөчөлүктөрү бар: аталган комплекстин өнүгүүсүндө биринчи кезекте экономикалык натыйжалуулукка көңүл бурбай, алынуучу социалдык пайдага басым жасоо талапка ылайык. Анткени, социалдык чөйрөнүн иштешинен эң оболу өлкөнүн калкы ар тараптуу пайда табат. Ал эми мамлекет салык ж.б. төлөмдөр аркылуу пайда алат. Мамлекеттин социалдык чөйрөдөн экономикалык пайда алууну максаттуу көздөөсү калктын социалдык керектөөлөрүн толук кандуу канааттандырууга тоскоолдук жаратышы мүмкүн (мисалы, көрсөтүлүүчү кызматтардын баасынын жогорулашына алып келиши мүмкүн). Пландуу экономика мезгилинде да, азыркы рыноктук трансформация маалында да социалдык чөйрөнүн көп тармактары бюджеттик булактардан каржыланып келет. Бул чөйрөнүн айрым кызматтары гуманитардык милдетти аткаргандыктан, эч качан рыноктук механизмге айланбайт жана мамлекет мындай кызматтар менен калкты жетиштүү камсыздоого милдеттүү [96, 6-7-б.]. Мамлекеттин аталган чарба боюнча өнүгүү саясаты ушул мааниде болууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, көп жылдардан бери (айрыкча советтик доордо) социалдык чөйрөгө тоготпостук (же жоопкерчиликсиздик) менен мамиле кылуу жашоонун бул маанилүү тармагында бир топ курч көйгөйлүү маселелердин жаралышына алып келди. Бүгүнкү реалдуулукта аларды токтоосуз чечүүгө аракет кылбасак, социалдык өнүгүү менен экономикалык өнүгүүнүн ортосунда чоң ажырым пайда болушу мүмкүн. Бул коомдун азыркы туруктуу өнүгүүсүнө өз кедергисин сөзсүз түрдө тийгизет. Ошондуктан социалдык чөйрөнүн өнүгүүсүнүн сапаттык жаңы тепкичинин

мүнөздөмөсү болуп бардык социалдык катмарлардын жана топтордун кызыкчылыктарын камсыз кылган компромисске жетишүү, социалдык адилеттүүлүк принцибин толук ишке ашыруу эсептелүүгө тийиш [64, с. 3].

Демек, социалдык чөйрөнүн социалдык география илими тарабынан азыркы мезгилде ар тараптуу каралышы белгилүү окумуштуу-географ Н.Н.Баранскийдин бир мезгилдеги кабатырлануусун жокко чыгарат десек болот. Тактап айтканда, ал өз эмгегинде физикалык география менен экономикалык географиянын ортосунда ашыкча ажырымдын келип чыгышынан “адам унутта калып жатканын” эскертип кеткен [11, 25-26-б.]. Биздин оюбузча, социалдык география адамдын демографиялык көрсөткүчтөрү менен катар анын социалдык жүрүм-туруму, көз караштары, керектөөлөрү ж.б. мүнөздөмөлөрүн түздөн-түз кароо менен адам коомдук өндүргүч күчтүн негизги фактору катары физикалык география менен экономикалык географиянын ортосундагы туташтыруучу көпүрө кызматын жаратат.

1.2. Социалдык чөйрөнүн курамдык маңызы, территориялык жайгашуу өзгөчөлүктөрү жана аймактык изилдөө зарылдыгы

Экономикалык жана социалдык географияда тигил же бул чарбалык комплекстин же тармактын жайгашуу маселелерин кароодо эң оболу алардын курамдык маңызын иликтөө максатка ылайык. Анткени, чарбанын структуралык курамы территориялык жайгашууга түздөн-түз таасир этүүчү фактор болуп саналат.

Бул максатты ишке ашырууда алгач «социалдык чөйрө» категориясын чечмелеп өтөбүз. Илимий адабияттарда жана расмий документтерде «социалдык чөйрө» категориясы менен катар «кызматтар чөйрөсү», «тейлөө чөйрөсү», «үчүнчүлүк сектор» түшүнүктөрү колдонулуп келет. Ага жакын «социалдык инфраструктура», «материалдык эмес чөйрө», «өндүрүштүк эмес чөйрө» ж.б. категориялар да бар экендигин белгилей кетүү зарыл.

Мында социалдык чөйрөдөн башка бардык аталган категориялар кеңири түшүнүк болуп, өндүрүш процесси менен түздөн-түз байланышкан. Башкача айтканда, алардын максатын 3 бөлүктөн турган курамы негиздеп турат:

а) өндүрүштү тейлөө чөйрөсү (өндүрүштү тейлөө боюнча транспорт жана байланыш, материалдык-техникалык камсыздоо ж.б.);

б) калкты тейлөө чөйрөсү (соода, коомдук тамактануу, турмуш-тиричилик жактан тейлөө, турак-жай-коммуналдык чарба, калкты тейлөө боюнча транспорт жана байланыш ж.б.);

в) коомду тейлөө чөйрөсү (башкаруунун мамлекеттик органдар аппараты, кооперативдик жана коомдук уюмдарды башкаруу ж.б.) [40, 33-65-б.].

Бул таризде алганда, кээ бир тармактар, мисалы, транспорт менен байланыш 3 бөлүккө тең тиешелүү. Ал эми биз карап жаткан социалдык чөйрө чарбалык комплекс катары негизинен функционалдык жана структуралык жактан 2-бөлүккө таандык. Демек, социалдык чөйрөнү коомдук өндүрүштүн эффективдүү иштеши жана калктын жашоо ишмердүүлүгү үчүн жагымдуу шарттарды камсыз кылуучу өндүргүч күчтөрдүн структуралык элементи катары кароого болот.

Айрым окумуштуулар (А.Н.Алымов, В.А.Богаенко, А.И.Кочерга ж.б.) инфраструктура жана тейлөө чөйрөсүнүн айырмачылыктарын мындайча негиздешет: аталган түшүнүктөр функциялары (тейлөө функциясы) боюнча бири-бирине жакын болгону менен инфраструктуранын курамында тейлөө чөйрөсүнө кирбеген элементтер бар (курулуш базасы, көпүрөлөр, жолдор, электр линиялары, ремонттук ишканалар, ирригациялык курулмалар ж.б.) [79, 18-б.]. Мындай пикир менен толук макул болууга мүмкүн эмес, себеби, аталган структуралар түздөн-түз тейлөө чөйрөсүнүн элементтери болуп саналат.

Кызматтар чөйрөсү – бул коомдук өндүрүш системасында калк үчүн руханий пайда берген жана кызматтарды өндүрүү жана сатуу боюнча функционалдык багыты бар тармактардын, тармакчалардын жана түрлөрдүн

жыйындысы [82, 5-б.]. Анын ишмердүүлүгү коомдук кайра жаратуу жана өндүрүштүк мамилелерди бышыктоо үчүн ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптандырууга багытталып, курамдык жактан ар кандай элементтерден турары анык.

Биздин оюбузча, каралып жаткан чарбалык комплекс кандай аталбасын, алар маани-маңызы, курамы жана милдеттери боюнча бир секторду түшүндүрөт жана мындан улам изилдөөбүздө жогорку аталыштарды синоним катары пайдаланабыз. Бирок мында «социалдык инфраструктура» түшүнүгүн өзгөчө кароо талап кылынат. Анткени, ал социалдык чөйрөнүн негизги элементи катары аталган комплекстин функционалдык иш-аракетин камсыз кылууга жана шарт түзүүгө багытталган материалдык-заттык (буюмдук) элементтердин жыйындысын түзөт. Ошондой эле, айрым бир окумуштуулардын ою боюнча, жалпы белгилерге ээ болгонуна карабастан, социалдык инфраструктуранын тейлөө чөйрөсү же материалдык эмес чөйрөнүн ортосунда аналогия жүргүзүүгө негиз жок [79, 15-б.] Бул жаатта М.М.Чотоновдун оюна кошулууга болот: социалдык чөйрө экономикалык категория катары адамдардын социалдык жана руханий керектөөлөрүн канааттандыруу боюнча атайын экономикалык мамилелердин чөйрөсүн түзөт. Ал эми социалдык инфраструктура мындай контекстте социалдык мейкиндикти уюштуруу элементи катары кызмат кылат [96, 4-б.].

Бүгүнкү күнгө чейин «социалдык чөйрө» категориясына бир тараптуу илимий аныктама бериле элек жана анын маани-маңызы, курамы жана милдеттери боюнча да бир бүтүмдүү ой-пикирлер жок. Ошондой эле бул тармак илимий чөйрөдө да, мамлекеттик саясатта да көбүнчө нукура экономикалык категория катары гана каралууда. Бул, албетте, социалдык чөйрөнүн иш-аракетин талдоого, аны өнүктүрүү боюнча иш-чараларды, өзгөчө социалдык саясатты иштеп чыгууга тоскоолдук жаратып келет.

Ал эми география илими үчүн социалдык чөйрө түшүнүгү салыштырмалуу жаңы категория жана жаңы изилдөө тармагы болуп саналат.

Илимий адабияттарда жана башка расмий документтерде социалдык чөйрөгө ар түрдүү аныктамалар берилип келет. Мында ар кайсы илимдин өкүлдөрү илимдин изилдөө максатына ылайык аныктама беришкенин белгилеп кетүүгө болот. Алсак, социологиялык мааниде коомдо ар түрдүү абалга ээ болгон жана анын социалдык турмушуна бирдей эмес катышкан ар кандай социалдык коомчулуктардын ортосундагы жана алардын ичиндеги жана инсандардын ортосундагы өзүнчө мамилелерди өз ичине камтыган коомдун салыштырмалуу өз алдынча ишмердүүлүк чөйрөсү катары каралат [80, 352-б.]. Юридикалык жактан А.М.Кокоева жеткиликтүү аныктама берген: “социалдык мыйзамдуулук менен жөнгө салынган, социалдык укуктарды ишке ашырууга багытталган калкты социалдык жактан коргоо жана социалдык жактан камсыздоо боюнча коомдук мамилелердин жыйындысы” [38, 114-б.]. Ал эми экономикалык багытта бир топ аныктамаларды кездештирүүгө болот. «Социалдык чөйрө – тармактардын, ишканалардын, уюмдардын түздөн-түз адамдардын турмуш деңгээли, алардын жыргалчылык шарты, керектөө образы менен байланышын аныктоочу жыйындысы» [46, 59-60-б.]. Ошондой эле адамдын эффективдүү эмгек ишмердүүлүгү жана инсандын гармониялык өнүгүүсү үчүн жалпы шарттарды түзүүчү бардык тармактар деп атаган кыскача аныктамалар да бар [86, 41-48-б.]. Бирок илимий жактан жөнөкөйлөштүрүп караган жана комплекстин маани-маңызын толук ачып көрсөтө албаган аныктамаларды да кезиктирүүгө болот. Мисалы, А.Н.Янин саламаттыкты сактоо, дене тарбия, социалдык камсыздоо, билим берүү, маданият жана искусство сыяктуу социалдык тармактар көрсөткөн кызматтардын жыйындысы катары эсептейт [101]. Башка окумуштуулардын да социалдык тармактарды тизмектеген бир катар аныктамаларын келтирүүгө болот [69, 382-б.].

Рынок экономикасына өтүү мезгилиндеги социалдык чөйрө багытындагы маанилүү илимий иштердин катарына М.М.Чотоновдун изилдөөсү кирет. Ал изилденип жаткан комплексти «социалдык-маданий чөйрө» же «социалдык-маданий инфраструктура» деп атап, мындайча

аныктама берет: «бул белгилүү бир территорияда калктын жашоосуна керектүү материалдык жана маданий-турмуш-тиричилик шарттарын камсыз кылуучу ишканалардын, курулмалардын жана уюмдардын комплекси» [96, 4-б.].

Демек, социалдык чөйрө – бул адамдардын эмгек, турмуш-тиричилик жана эс алуу процесстерин өркүндөтүүгө, ар түрдүү турмуштук керектөөлөрүн толук канааттандыруу менен алардын биологиялык, социалдык, экономикалык жана саясий активдүүлүгүн жогорулатууга багытталган материалдык жана руханий негиздеги коомдук кайра жаратуучу тармактар түзүмү.

Буга ылайык комплекстин продукциясы ар түрдүү жана көп багыттуу. Окумуштуулар В.Г.Зинин жана Л.М.Зайцева маданият чөйрөсүнүн структурасын иликтөөдө аталган тармактын продукциясын 3 түргө бөлүп карашкан: материалдык түрдө (китеп, картина, скульптура, кинофильм), ишмердүүлүк түрүндө (спектакль, концерт, өздүк көркөм чыгармачылык, телеберүү) же кызмат формасында (кинотейлөө, окууга китеп берүү, ийримдик иш) [35, 5-6-б.]. Биз карап жаткан комплекстин продукциясын да ушул сыяктуу эле түрлөргө бөлүп кароого болот, бирок анын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар: биринчиден, мында ишмердүүлүк түрүндөгү жана кызмат түрүндөгү продукцияны бирге кароо талапка ылайык. Анткени, мисалы, дарылоо, билим берүү, бут кийим оңдоо, кийимди реставрациялоо ж.б. иш-аракеттерди ишмердүүлүк же кызмат көрсөтүү деп так ажыратууга мүмкүн эмес; экинчиден, суу, газ, электр, жылуулук, дары-дармек, китеп, газета-журнал ж.б. камсыздоо бир эле учурда буюмдук (товардык) түрдө жана тейлөө (кызмат көрсөтүү) түрүндө болот. Мына ушуга байланыштуу социалдык чөйрөнү структуралык жактан эки түргө бөлүп кароо талапка ылайык. Башкача айтканда, биринчисине кызмат көрсөтүүсү буюмдук негизге багытталган тармактар тобу (суу, газ, электр, жылуулук ж.б. менен камсыздоо) кирет; экинчисин кызмат көрсөтүүсү материалдык эмес же

ишмердүүлүк негизге багытталган тармактар тобу (саламаттыкты сактоо, билим берүү, туризм, спорт ж.б.) таандык.

Ушул өңдүү пикирди А.С.Сейталинованын изилдөөсүнөн да байкоого болот. Тактап айтканда, ал социалдык инфраструктуранын маңызын аныктоодо эки негизги жолду көрсөтөт: материалдык-буюмдук (тармактык) жана ишмердүүлүк. Мунун биринчисинде калктын жашоо ишмердүүлүгүн камсыз кылуучу жалпы шарттар ар кандай тармактардын материалдык-буюмдук элементтеринин жыйындысынан жаралса, ал эми экинчи учурда бул процессте үстөмдүк кылуучу роль социалдык кызматтарды көрсөтүү боюнча ишмердүүлүктү социалдык инфраструктуранын иштөөсүнүн акыркы натыйжасы катары кароо таандык [77, 8-б.]. Окумуштуу Д.А.Усоналиева да ушундай эле көз карашты карманат: 1-топко адамдын социалдык-маданий, руханий, интеллектуалдык талаптарын канааттандырууга, анын нормалдуу жашоо ишмердүүлүгүн колдоого багытталган тармактар, 2-топко материалдык жыргалчылыкты түзүү процессин аяктоого жана аларды керектөөчүгө жеткирүүгө арналган тармактар кирет деп эсептейт [93, 7-б.]. Бирок мында автордун «материалдык жыргалчылыкты түзүү процессин аяктоого» деген сөзү эмне үчүн деген суроону жаратат. Себеби, аталган чарба жыргалчылыкты түзүү процессин аяктоого гана эмес, аны жаратууга (түзүүгө) жана таратууга да катышат.

Мында кайра жаратуу процессиндеги ролуна, адамдардын керектөөлөрүн канааттандыруу мүнөзүнө жараша социалдык чөйрөнү бир топ бөлүктөргө бөлүп карашат. Мисалы, Г.С.Абдыжапарова адабий иликтөөлөрдөн кийин аны 3 функционалдык блокко бөлгөн: а) коомдук-саясий жана интеллектуалдык-маданий ишмердүүлүк: билим берүү, илим, маданият, искусство, массалык маалымат, коомдук уюмдар, коомчулуктар, ассоциациялар, бирикмелер чөйрөсүндөгү ишмердүүлүк; б) физикалык ден соолукту калыбына келтирүү жана сактоо: саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт, социалдык камсыздоо, туризм, курчап турган чөйрөнү коргоо жана жакшыртуу; в) коммуналдык-турмуш-тиричилик жактан камсыздоо:

турак-жай-коммуналдык чарба, турмуш-тиричилик жактан тейлөө, соода жана коомдук тамактануу, жүргүнчүлөр транспорту, калкты тейлөө боюнча байланыш [1, 10-11-б.]. Муну, албетте, функционалдык багыты боюнча туура бөлүштүрүү деп эсептейбиз жана бул социалдык инфраструктуранын маңызы боюнча даана элестетүүнү берет. Бирок автор кийинки классификациялоо ишинде биз шилтеме берип жаткан украиналык окумуштуулардын (А.Н.Алымов, А.И.Кочерга, В.А.Богаенко ж.б.) инфраструктураны классификациялоо схемасын толук берип койгон [1, 13-б.].

Демек, социалдык чөйрө (инфраструктура) – эл чарбасынын белгилүү бир структуралык элементи. Аны бир гана материалдык-техникалык база катары элестетүү методологиялык жактан туура эмес, же Ж.Т.Тощенко боюнча, ал «...бир гана материалдык-буюмдук элементтер эмес, ачык көрүнгөн социалдык-саясий аспектке ээ, анткени, адамдардын эмгек, коомдук-саясий, маданий-агартуучулук жана турмуш-тиричилик ишмердүүлүгү үчүн керектүү шарттар менен камсыз болуунун даражасын жана деңгээлин мүнөздөйт» [86, 34-б.].

Мына ушуга байланыштуу А.И.Кочерга аны функционалдык структурасы же көрсөткөн кызматтары боюнча туура бөлүп көрсөткөн: а) керектөөчүлүк мүнөздөгү кызматтар (транспорт, байланыш, турак-жай-коммуналдык чарба жана турмуш-тиричилик жактан тейлөө); б) адамды өрчүтүүгө багытталган кызматтар (билим берүү, маданият, искусство, саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт, социалдык камсыздоо) [40, - б.]. Бул багытта башка адистердин да сунуштаган классификациясын колдоого болот. Алсак, инфраструктуранын социалдык түрүн 2 бөлүккө бөлүп карашат: социалдык-турмуш-тиричилик жана социалдык-руханий. Мында биринчиси соода, коомдук тамактануу, турак-жай-коммуналдык чарба, турмуш-тиричилик жактан тейлөө, транспорт, байланыш, кредит берүү жана калкты камсыздоо өңдүү звенолордон турса, экинчиси билим берүү, маданият жана искусство, саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт, социалдык камсыздоо, курчап турган чөйрөнү коргоодон турат жана

алар биргеликте коомдун мүчөлөрүнүн жекече керектөөлөрүн канааттандырууга, жашоо ишмердүүлүгүн камсыздоого, интеллектуалдык өнүгүүсүнө жана жогорку коомдук-саясий активдүүлүгүнө багытталат [79, 24-28-б.]. Биздин оюбузча, мындай бөлүүнү максаттуу деп эсептөөгө болот. Анткени, анда ар бир бөлүктүн жана звенонун функционалдык өзгөчөлүгү көрүнүп турат. Социалдык-турмуш-тиричилик бөлүгүнүн кызматтары материалдык (мисалы, коомдук тамактануу, турмуш-тиричилик жактан тейлөө ж.б.у.с. өндүрүштүк түрлөрү) жана материалдык эмес өндүрүштүн тармактары тарабынан өндүрүлүшү мүмкүн.

Социалдык чөйрөнүн классификациясы илимий жана практикалык мааниге ээ. Аны тиешелүү тармактарга бөлүп кароо анын кайра жаратуу процессиндеги, коомдук өндүрүштөгү ролун терең иликтөөгө шарт түзөт. Бул максатта бир катар окумуштуулардын (Алымов А.Н., Горбунов Э.П., Кочерга А.И., Хомелянский Б.И. ж.б.) мисал болорлук иштелмелери бар [26, 16-18-б.; 79, 24-28-б.]. Бирок айрымдарынын тиешелүү кемчиликтери бар. Мисалы, Э.П.Горбуновдун классификациялоо варианты толук эмес жана айрым терминдер тактоону талап кылат. Ал эми Б.И.Хомелянский социалдык инфраструктуранын курамында социалдык-экономикалык маанидеги (тагыраак айтканда, жумушчу күчүн калыптандыруучу жана өнүктүрүүчү) тармактар комплексин бөлүп көрсөтөт: билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият. Мындай атоо тармактын так функционалдык маанисин бере албайт. Башка адистер белгилегендей, аталган социалдык комплексти социалдык-руханий жана социалдык-турмуш-тиричилик деп экиге бөлүү туура болот. Себеби, анын ишмердүүлүгүнүн экономикалык жагы эки бөлүктө тең кездешет [79, 26-б.].

Белгилей кетсек, жогоруда аталган жана башка окумуштуу-адистер жалпы инфраструктураны структуралык классификациялоо маселесин карашып, аны өндүрүштүк, социалдык жана институционалдык деп, 3 бөлүккө бөлүшкөн. Биз изилдөө ишинин темасына ылайык, анын 2-бөлүгүнүн структурасын толуктоо менен карайбыз. Мындан улам адабий

булактарды иликтөөнүн жана теориялык талдоолордун негизинде адегенде социалдык чөйрөнүн төмөнкү функционалдык-структуралык түзүмүн сунуш кылабыз:

1.Адамды турмуш-тиричилик жактан тейлөө: калкты тейлөө боюнча транспорт, калкты тейлөө боюнча байланыш, соода, коомдук тамактануу, турак-жай-коммуналдык чарба, турмуш-тиричилик жактан тейлөө, банк системасы (кредит (насыя) берүү жана камсыздоо).

2.Адамды физикалык (кара күч) жактан өнүктүрүү боюнча тейлөө: саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт, туризм, социалдык камсыздоо жана коргоо, курчап турган чөйрөнү коргоо.

3.Адамды руханий жактан өнүктүрүү боюнча тейлөө: билим берүү, илим, маданият жана искусство, массалык маалымат чөйрөсү.

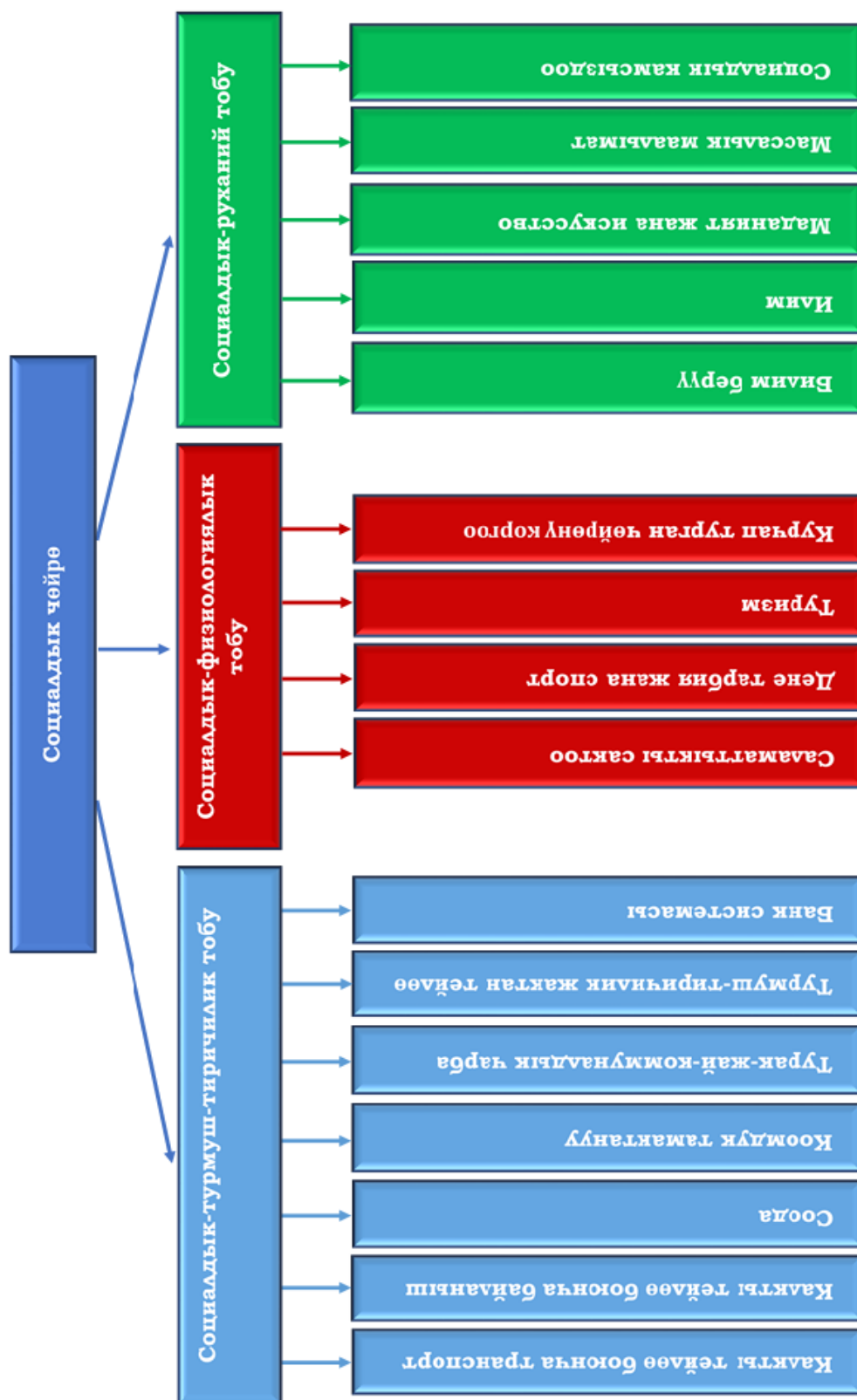
Албетте, мындай бөлүштүрүүнү шарттуу деп кабылдоого болот. Анткен себеби, комплекске кирген айрым элементтер функциясы боюнча өткөөл касиетке ээ. Мисалы, 1-топко кирген коомдук тамактануу дене-бой (физикалык) жактан өнүктүрүү функциясына да кирип кетет. Турак-жай-коммуналдык чарбанын да ушундай эле мааниси бар.

Мына ушуга байланыштуу социалдык чөйрөнү 3 топко бөлүп кароо максатка ылайык деп эсептейбиз: социалдык-турмуш-тиричилик, социалдык-физикалык жана социалдык-руханий (1.2-чийме). Мындай классификациялоонун критерийи болуп тигил же тармактын функционалдык мааниси эсептелет жана ал азыркы кездеги чарбалык тармактардын структуралык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келет.

Андан ары изилдөө процессинде социалдык чөйрөнүн курамын толук чагылдыруу максатында аны объектилерге бөлүп көрөбүз. Себеби, объектилер акыркы иерархиялык структураны түзгөнү менен тиешелүү кызматтарды өндүрүү, таратуу жана сатуу менен бул татаал чарбалык системанын негизин түзүшөт.

Буга ылайык төмөнкү структуралык системаны сунуштайбыз:

комплекс: социалдык чөйрө;

1.2-чийме. Социалдык чөйрөнүн тармактык схемасы
Булагы: автор түзгөн

тармактар тобу: социалдык-турмуш-тиричилик, социалдык-физикалык, социалдык-руханий;

тармактар: калкты тейлөө боюнча транспорт жана байланыш, соода, коомдук тамактануу, турак-жай-коммуналдык чарба, турмуш-тиричилик жактан тейлөө, банк системасы, билим берүү жана илим, саламаттыкты сактоо, маданият жана искусство, массалык маалымат, дене тарбия жана спорт, туризм, социалдык камсыздоо, курчап турган чөйрөнү коргоо.

объектилер: автобазалар, аэропорттор, байланыш түйүндөрү, ашканалар, ресторандар, базарлар, дүкөндөр, мончолор, устаканалар, чеберканалар, банктар, окуу жайлар, илимий институттар, ооруканалар, театрлар, стадиондор, курорттор, эс алуу жайлары, турбазалар ж.б.

Үч тармактык топ тең өзүнчө иликтөөнү жана талдоону талап кылат. Башкача айтканда, 1-топтун тармактары адамдын физиологиялык, моралдык, гигиеналык ж.б. жактан нормалдуу жашоосу үчүн керектүү же комфорттуу шарттарды түзүп берет. Ал эми 2- жана 3-топтун тармактарынын милдети негизинен адамдын физиологиялык, руханий, психологиялык, интеллектуалдык ж.б. өнүп-өрчүүсүнө багытталган. Адамдын социалдык активдүүлүгү, экономикалык ишмердүүлүгү ушул топтордун иш-аракетинен түздөн-түз көз каранды.

Тактап айтканда, 1-топ социалдык-турмуш-тиричилик багытын каптып, курамына төмөнкү тармактар тиешелүү: калкты тейлөө боюнча транспорт (салттуу транспорт түрлөрүнөн башка калкты тейлөө боюнча түтүк жана электр линиялары) жана байланыш, коомдук тамактануу, соода, турмуш-тиричилик жактан тейлөө, турак-жай-коммуналдык чарба, банк системасы ж.б. Бул топтун өзгөчөлүктөрү булар: а) көп тармактарынын материалдык өндүрүш менен түздөн-түз байланышы (айкалышы) жана алардын функционалдык ишмердүүлүгүн чектөөнүн (айырмалоонун) татаалдыгы; б) калктын физиологиялык, психологиялык бакубаттуулугу жана комфорттук жашоосу үчүн зарыл шарттарды түзүү; в) өз ишмердүүлүгүндө “заттык” (көзгө көрүнүүчү) маанидеги кызмат көрсөтүүлөрдү сунушташат. Бул

боюнча, алсак, М.Т.Зикираев социалдык чөйрөнүн аныктамасын шарттуу түрдө гана кароо керек деп эсептейт. Анткени, көп тармактардын айрымдары кайра жаратуу процессинде кош (экилик) ролду ойнойт. Мисал катары коомдук тамактанууну келтирет: мында, бир жактан, ал тамак даярдап кардарга товар катары сатуу менен өндүргүч функциясын аткарса, экинчи жактан, коомдук тамактануу калктын тамак-ашка болгон суроо-талабын канааттандыруу менен анын ден соолугун чыңдоо аркылуу социалдык функцияны да аткарат [34, 9-б.]. Демек, социалдык-турмуш-тиричилик чөйрөнүн объектилеринин кызматын сатып алууда кардарлар кандайдыр бир адистештирилген буюмду түздөн-түз пайдаланышат (транспорт жана байланыш каражаттары, тамак-аш, суу, электр, газ, жылуулук ж.б.). Бул топтун тармактарына да конкреттүү объектилер таандык. Мисалы, мында турмуш-тиричилик жактан тейлөө жана турак-жай-коммуналдык чарбасы түзүмдүк жактан көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Айталы, акыркыга турак үйлөр, суу, электр, газ, жылуулук менен камсыздоо объектилери, канализация системасы ж.б. кирери белгилүү.

2-топко социалдык-физикалык багыт кирип, ага саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт, туризм ж.б. таандык. Каралып жаткан топтун өзгөчөлүгү бул: дене-күчтү өнүктүрүү маанисиндеги кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштайт. Ар бир тармагына конкреттүү объектилер таандык: ооруканалар, рекреациялык ишканалар (санаторийлер, пансионаттар, эс алуу жайлары ж.б.), стадиондор, ар түрдүү спорт аянттары ж.б.

3-топко социалдык-руханий багыты кирип, ага билим берүү жана илим, маданият жана искусство, массалык маалымат тармактары кирет. Бул топтун өзгөчөлүктөрү: руханий маанидеги кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштап, экономикалык жактан алганда, анын ишмердүүлүгү “көзгө көрүнбөгөн” кызмат көрсөтүү менен байланышкан, адамдын ар тараптуу өнүгүүсүнө, акыл-эсин кайра калыбына келтирүүгө багытталат. Ар бир тармагына конкреттүү объектилер таандык. Айталы, билим берүү тармагын мектепке чейинки, орто жана жогорку билим берүү мекемелер – бала бакчалар,

мектептер (лицейлер), орто-атайын (колледждер) жана жогорку окуу жайлары (институттар, университеттер, академиялар) жана ар түрдүү окуу борборлору түзөт.

Ал эми курчап турган чөйрөнү коргоо менен байланышкан объектилер жана курулмалар социалдык инфраструктурага таандык болушунун себеби мындайча: “алар белгилүү бир бөлүгү өндүрүштүн өнүгүүсү үчүн шарттарды түзүү менен байланышса да, биринчи кезекте адамдын толук кандуу жашоо ишмердүүлүгү үчүн шарттарды түзүп берет” [79, 28-б.].

Акырында белгилеп кетсек, тармактын туура аталышы, анын бир жактуу интерпретациясы жана жалпы кабыл алынышы, курамдык бөлүгүнүн так аныкталышы мамлекетте максаттуу социалдык саясатты иштеп чыгууга, жер-жерлерде натыйжалуу социалдык иштерди жүргүзүүгө, ошондой эле мыкты эмгек өндүрүмдүүлүгү аркылуу улуттук экономиканын атаандаштыкка туруктуу болуусуна шарт түзөт. Ошондуктан каралып жаткан маселе теориялык жактан да, практикалык жактан да маанилүү.

Мында каралып жаткан рекреация жана туризм чарбаларынын аталышы боюнча айтсак, алар тармак катары алгачкы калыптануусунда жана изилдөөлөрдө туризм жана санатордук-курорттук тейлөөнү өз ичине камтыган тармактар тобу – “рекреациялык комплекс” деп берилип келген [57; 61]. Азыркы учурда дүйнөлүк практиканы эске алуу менен бул чарбалык **комплексти** “туристтик комплекс”, “туристтик индустрия” деп атоо талапка ылайык деп эсептейбиз.

Максаттуу социалдык саясатты жүргүзүүдө анын торчосунун туура жана территориялар боюнча пропорционалдуу жайгашуусу чоң мааниге ээ. Мында окумуштуу С.А.Ковалев тейлөө чөйрөсүн экономикалык-географиялык жактан изилдөөгө өз учурунда так маани бере алган: калктын жайгашышы менен алардын керектүү кызматтарды алуу ордун айкалыштыруу, же калктын жайгашуу өзгөчөлүгү менен байланышкан кызмат алуу жайлардын мейкиндик боюнча таралышын талдоо [37]. Ал эми Ю.Г.Саушкин тейлөө чөйрөсүнүн территориялык уюштурулушун негиздүү аныктай алган: анын

«чекиттеринин» (түйүндөрүнүн) жыйындысы элдердин керектөөлөрүн эң жакшы канааттандыруу, күчтү, убакытты, каражаттарды мүмкүн болушунча аз жумшоо үчүн «түйүндөрү» бири-бири менен өз ара жакын, калктуу пункттарга жана турак-жай кварталдарына, элдердин күн бою туруктуу агымына ж.б. карай жайгашышы жана өз жайгашуусунда калктын керектөөсүнүн жана табитинин ар түрдүүлүгүн эске алуусу зарыл [73, 225-226-б.].

Калктын жайгашышынын өзү калкты массалык тейлөө мекемелеринин жайгашуу параметрлерин аныктап турат: каерде эл көп болсо, ошол жерде тейлөө мекемелери көп болуш керек жана калктуу пункттардын иерархиясы тейлөө мекемелеринин иерархиясына, көлөмүнө, функцияларынын санына жана алардын татаалдыгына жараша болот. Бирок реалдуулукта массалык тейлөө мекемелеринин жайгашуусу калктын таркалуу системасындагы калктуу пункттардын торчолорунан жана элдүүлүгүнөн гана эмес, транспорт тармактары, калктын улуттук каада-салттары, анын кесиптик, курактык жана жыныстык курамы, иш менен камсыз болуусу ж.б. көз каранды [73, 502-б.].

Б.С.Мовчан тейлөө чөйрөсүн территориялык-тармактык комплекс деп аныктап, тейлөө функциясын аткаруу жергиликтүү мүнөзгө ээ жана жергиликтүү элдин кызматтарга болгон суроо-талабы, аларды өндүрүү жана сунуштоо жолдору менен жөнгө салынат деп эсептейт [52, 144-154-б.]. Бул окумуштуунун мындай теориялык пикирине кошулабыз, анткени, тигил же бул кызматтын түрү конкреттүү бир жердеги адамдын же адамдар тобунун суроо-талабына ылайыкташат. Бирок азыркы учурда бул аргументти бир гана жергиликтүү эл менен байланыштыруу туура эмес: кээ бир кызматтардын (мисалы, туристтик) басымдуу бөлүгү жергиликтүү элге эмес, убактылуу келген кардарларга – туристтерге арналышы мүмкүн.

Мындан улам географиялык көз караштан алганда, каралып жаткан чарбаны тармактар аралык территориялык комплекс катары кароо да туура болот. Башкача айтканда, бул территориялык жалпылыктын белгилүү бир деңгээлинде материалдык жана (же) “руханий” өндүрүштүн бир нече

тармактарынын биримдүүлүгүн көрсөткөн объективдүү жана пландуу түрдө калыптанган түзүлүш [97, 132-б.]. Бул аргументти кийинки темаларда кеңири негиздеп өтөбүз.

Демек, социалдык чөйрөнүн (инфраструктуранын) өлкөнүн өндүргүч күчтөрүн жайгаштыруудагы жана өнүктүрүүдөгү мааниси чечүүчү ролго ээ. Тармактык жана территориялык жактан өнүккөн инфраструктура калктын жогорку деңгээлдеги жашоо жыргалчылыгын камсыз кылуу, жогорку сапаттагы эмгек ресурстарын жаратуу менен жалпы экономиканын ургаалдуу өсүп-өнүгүшүнө жетиштүү өбөлгөлөрдү түзүп берет. Бул айрыкча социалдык багыттагы рынок экономикасын түзүп жаткан Кыргыз Республикасы үчүн абдан маанилүү. Ошол эле учурда экономиканын өнүгүүсүнүн жогорку жана туруктуу темпи, өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшүнүн өсүп-өнүгүүсү, калктын акча кирешелеринин жогорулоосу социалдык чөйрөнүн мындан ары өсүүсүн камсыз кылары анык.

Ошондой эле аймактык экономикалык изилдөө категориясы катары социалдык инфраструктура тейлөө чөйрөсүнүн объектилеринин комплексин (системасын) – аймактын же калктуу пункттун чарбалык комплексинин органикалык түзүмүн түзөт. Айталы, аймактын деңгээлинде гана социалдык инфраструктуранын ар кандай түрлөрүн калыптандыруу комплекстүүлүгүн жакшыртуу, анын элементтеринин калыптануу биримдүүлүгүн камсыздоо муктаждыгы толук көрүнөт [1, 11-б.]. Демек, эгер социалдык чөйрөнү территориялык-тармактык система катары карасак, анда аны комплекстүү өнүктүрүү көйгөйүн чечүүнүн негизи болуп аймак эсептелет жана анын шартында тармактык иш-милдеттер аймактык иш-милдеттерге өзгөрөт [52, 153-б.]. Мына ушуга байланыштуу бул илимий иште социалдык чөйрөнүн курамында туризм тармагынын комплекстүү өнүгүү жана жайгашуу өзгөчөлүктөрүн кароодо аймак катары Кыргызстандын түштүк аймагын же Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтарын жана Ош шаарын азыркы административдик чегинде мисал катары каралды.

Эмне себептен изилдөө объектиси катары бул аймак алынды? Жогоруда аталган теериториялык бирдиктерди өз ичине камтыган Кыргызстандын түштүк аймагы азыркы мезгилде социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий жактан өзгөчө абалга жана өнүгүүгө ээ болгон территория болуп саналат. Биринчиден, аймак демографиялык жактан табигый өсүштүн жогорку деңгээли жана тышкы миграциянын терс сальдосу менен мүнөздөлөт. Экинчиден, социалдык-экономикалык көрсөткүчтөр боюнча аталган аймак көп жагынан республиканын башка аймактарынан артта турат. Алсак, 2015-жылга карата статмаалыматтар боюнча, жакырчылыктын деңгээли республика боюнча 32,1% түзсө, бул көрсөткүч боюнча түштүктө Ош областынан (28,9%) бөлөк бардык территориялык бирдиктер – Баткен (41,2) жана Жалал-Абад (45,1) областтары, Ош шаары (38,3) артта турат. Ал эми жан башына туура келген орточо акчалай кирешелер көрсөткүчү республика боюнча 4074,54 сомду түзсө, дагы деле Ош областынан (4199,18 сом) тышкары башка аймактар – Баткен (3693,57) жана Жалал-Абад (3322,01) областтары, Ош шаары (3711,50) артта турат. Аймакта жумушсуздуктун деңгээли да жогору: 2015-жылы иш менен камсыз кылуу органдарына катталган жумушсуздардын саны республика боюнча 56010 адамды түзсө, анын 56,8%ын каралып жаткан аймактын өкүлдөрү түзөт. Ал эми катталбаган жумушсуздардын саны мындан 5 эсе жогору.

Аймакта социалдык-медициналык абал да салыштырмалуу жакшы эмес. Мисалы, бир эле темир элементинин жетишсиздигинен анемия менен ооругандардын саны республика боюнча 90297 адамды түзсө, анын 65%ы (же 58607 адам) – түштүк аймактын өкүлдөрү. Тилекке каршы, андай ооруга чалдыккандардын басымдуу бөлүгүн (67,5%) аялдар түзөт. Бул оорунун келип чыгышы негизинен социалдык себептерге, башкача айтканда, тамак-аштын чектелген рационана байланыштуу болору белгилүү.

Ошентип, жогоруда каралган жана башка социалдык себептерге байланыштуу түштүк аймактын калкынын арасында “жакшы жашоону издөө” процесси активдүү жүрүп келет. Алсак, эгер тышкы эмгек

миграциясы боюнча чет мамлекеттерде өлкөнүн 600 миңге жакын атуулу жүрсө (анын ичинде Россияда 80%дан ашыгы, Казакстанда 15%га жакыны), алардын басымдуу бөлүгүн – 2/3 бөлүгүн түштүктөн барган өкүлдөр түзөт. Алардын ичинен 73%га жакынын үй-бүлөнү камсыздоочу эркектер түзөт [98, 35-б.].

Экономикалык жактан ишкердик активдүүлүк боюнча да аймак түндүккө караганда бир топ артта турат. Анын негизги көрсөткүчү болгон кичи жана орто ишканалардын саны боюнча карасак, мисалы, айрым адистердин маалыматы боюнча, 2009-жылы алардын 16%ы гана түштүктө жайгашкан. Түштүк аймактын начар социалдык инфраструктурасы, маданий, билим берүү, медициналык мекемелердин, транспорттук жана инженердик коммуникациянын жетишсиздиги, жогорку төрөлүүнүн натыйжасында жумушчу күчүнүн ашыкчалыгы түштүктүн социалдык жана экономикалык стабилдүүлүгүнө терс таасирин тийгизип, түштүк менен түндүк аймактарынын ортосундагы социалдык чыңалууга алып келип жатат [24, 59-60-б.].

Мына ошондуктан каралган маселелерди чечүү Кыргызстандын түштүк аймагында мамлекет тарабынан, ошондой эле бизнес-структуралар, эл аралык уюмдар, илимий коомчулук ж.б. тарабынан масштабдуу социалдык жана экономикалык маанидеги иш-чараларды жүргүзүүнү талап кылат. Илимий иштин максатына ылайык, изилденип жаткан территорияда социалдык чөйрөнү өнүктүрүү, анын нагыз социалдык мааниси бар туризм тармагын пропорционалдуу жайгаштыруу жана иштетүү көптөгөн көйгөйлүү маселелерди жеринде чечерине ишеним чоң.

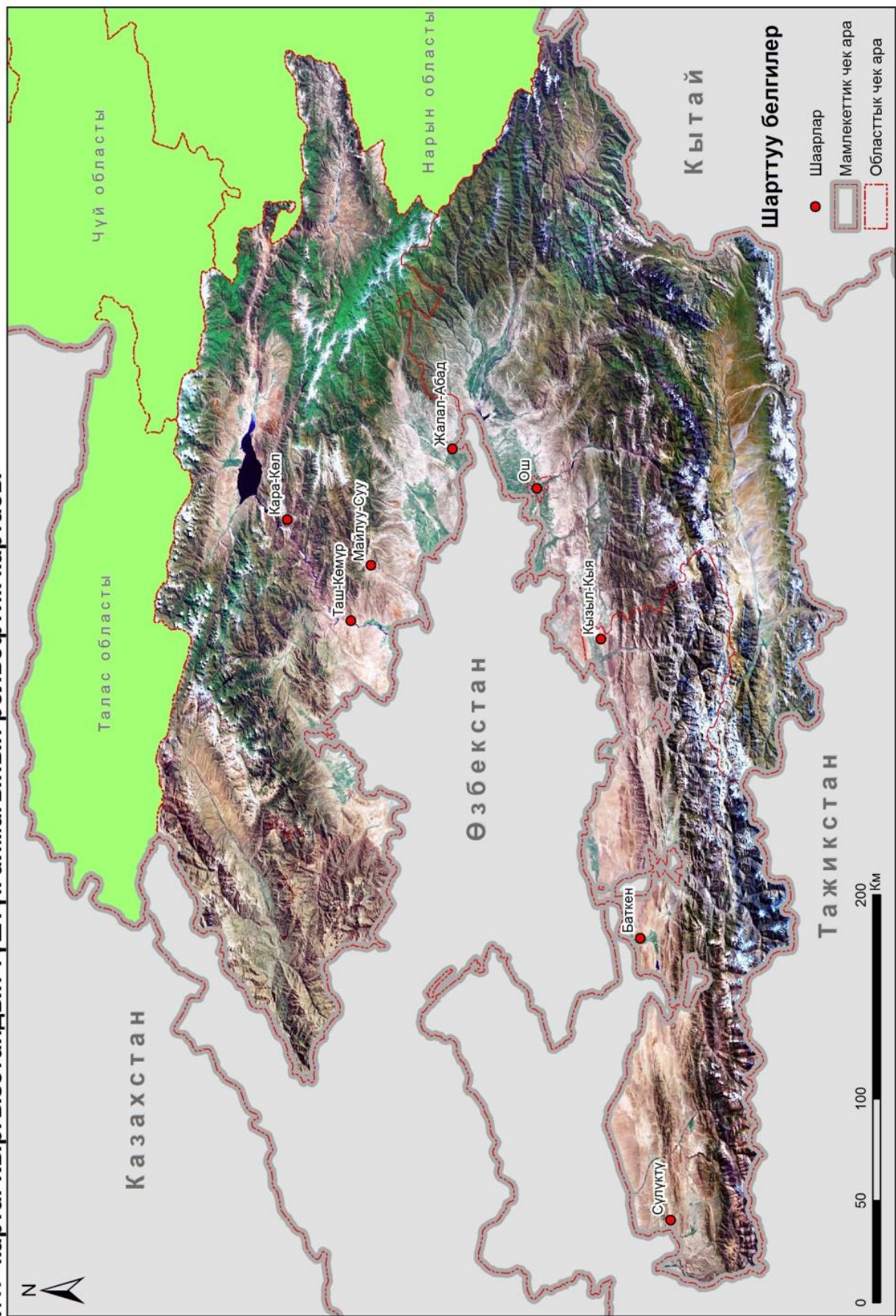
Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы менен 2018-жыл «Аймактарды өнүктүрүү жылы» деп жарыяланышы каралып жаткан теманын актуалдуулугун дагы бир жолу тастыктады. Мунун негизинде мамлекеттик саясатта аймактарда жумуш орундарын түзүү, транспорт инфраструктурасын жакшыртуу, ишкердикти өнүктүрүү ж.б. социалдык-экономикалык маанидеги маселелерге басым жасалат.

Жалпылап караганда, социалдык чөйрөнү территориялык уюштуруу бир катар факторлор менен аныкталат. Алардын катарына жаратылыштык, тарыхый, демографиялык, этнографиялык (калктын жүрүм-туруму жана салт-санаасы), социалдык, экономикалык факторлор кирет.

Алсак, табигый фактор башка тармактар сыяктуу эле социалдык комплекстин аймактык жайгашуусуна чечүүчү таасир тизгизет десек болот. Себеби, тоолуу рельеф каралып жаткан чарбанын тармактык түзүмүнүн жайгашуу схемасын аныктап турат. **1.1-картада** көрүнүп тургандай, өлкөнүн башка аймактары менен (тактап айтканда, түндүгү менен) транспорттук жана байланыш инфраструктурасынын жайгашуусуна ири тоо кыркалары (Фергана, Талас Ала-Тоосу) тоскоолдук кылат. Түздүктүү территориялар мамлекеттик чек аралар менен чектелет. Тоолуу райондордогу климаттык абал жашоо чыгымдарын көбөйтөт: жылуулук берүү сезону түздүктүү райондорго караганда 2 эсе узак, жылуу кийим-кечелерге суроо-талап жогору, татаал шарттар ар кандай оорулардын жайылышынын себеби болот ж.б. Мындай зоналарда өнөр жай объектилери дээрлик жокко эсе, социалдык-экономикалык абал төмөнкү деңгээлде, көп аймактар мамлекеттик боюджеттен бөлүүлөргө муктаж (дотациялык муктаждыкта). Бийик тоолуу райондордун көпчүлүк зоналары, алардын перифериялык абалы системалуу социалдык проблемаларды жаратып турат: калктын абалынын төмөн сапаттык көрсөткүчтөрү жыргалчылык кызматтарынын минималдуу түрдө жетүүсү менен айкалышып турат. Мындан улам социалдык чөйрөнүн комплекстүү өнүгүүсүнө да мүмкүнчүлүктөр жок.

Социалдык тармактардын дүркүрөп өнүгүшүнө өндүргүч күчтөрдүн алдыңкы тармактарынын (мисалы, жогоруда белгиленгендей, өнөр жай тармактары) тарыхый жактан ири шаарларда жайгашып калышы зор таасирин тийгизет. Биз карап жаткан аймакта, мисалы, Ош шаарында аймактын калкынын 8,7%ы жайгашканы менен жогорку окуу жайларынын, маданият жана искусство тармагынын (театрлар, китепканалар ж.б.), банк системасынын, коомдук тамактануунун (кафелер, ресторандар ж.б.) негизги

1.1.- карта. Кыргызстандын түштүк аймагынын рельефтик картасы

ишканалары топтолгон. Белгилүү бир жердеги демографиялык кырдаал – ошол жердин калкы, анын жыныстык-курактык курамы, табигый өсүштүн деңгээли, элдин жайгашуу формасы ж.б. комплекстин территориялык жайгашуусун жана тармактык өнүгүүсүн аныктап турат.

1.3. Туризм социалдык чөйрөнүн тармагы катары жана анын социалдык маанисин кароонун илимий-усулдук негиздери

Кыргыз Республикасынын Конституциясында “туризм” түшүнүгү жок болгону менен ал туризм чөйрөсүндөгү мыйзамдуулуктун базасы болуу менен аны укуктук жөнгө салуунун жогорку юридикалык күчкө ээ болгон негизги принциптерин аныктап турат. Башкача айтканда, негизги мыйзамдагы “социалдык мамлекет” түшүнүгү мамлекеттин саясаты адамдын татыктуу жашоосун жана эркин өнүгүүсүн камсыз кылуучу шарттарды түзүүгө багытталуусун аныктайт [53, 177-б.].

Алсак, Конституциянын бир катар беренелери өлкөдө туризмди өнүктүрүүнүн зарылдыгын түз же кыйыр түрүндө шарттап турат:

1.1. Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – укуктук..., социалдык мамлекет;

9.1. Кыргыз Республикасы татыктуу жашоо-турмуш шартын түзүүгө жана инсанды эркин өстүрүүгө... багытталган социалдык программаларды иштеп чыгат;

12.5. Жер, анын кен байлыктары, аба мейкиндиги, суулары, токойлору, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, башка жаратылыш ресурстары... бирдиктүү экологиялык системаны сактоо максатында Кыргызстан элинин жашоосу менен иш-аракетинин негизи катары пайдаланылат...

25.1. Кыргыз Республикасында ар бир адам ары-бери эркин жүрүүгө, барчу... жерин тандап алууга укуктуу;

25.2. Ар бир адам Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары эркин чыгууга укуктуу;

36.2. Ар бир бала анын дене-боюнун, акыл эсинин, ички руханий, ыймандык жана социалдык өнүгүүсү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлине укуктуу;

44.1. Ар ким эс алууга укуктуу;

44.2. Эң узак иш убактысы, жумалык эс алуунун эң кыска мөөнөтү жана жыл сайын акы төлөнүүчү өргүү, ошондой эле эс алуу укугун ишке ашыруунун башка негизги шарттары мыйзам менен аныкталат;

48.1. Ар ким өмүрү жана ден соолугу үчүн ыңгайлуу болгон экологиялык чөйрөгө укуктуу;

49.2. Ар ким маданий турмушка катышууга жана маданият баалуулуктарынан пайдаланууга укуктуу [44].

Мына ошентип, адам жыргалчылыгынын социалдык жактан комплекстүү өнүгүүсү, ага көмөктөш болуучу туризм тармагын калыптандырууга зарыл шарттарды түзүү жана аны мамлекет жактан жөнгө салуу маселелери конституциялык-укуктук негизге ээ. Өлкөдө социалдык мамлекетти куруу социалдык чөйрөдө коомдук катнаштарды түзүү, инсандардын конституциялык социалдык укуктарын ишке ашыруу үчүн жеткиликтүү укуктук базаларды түзүү менен байланышкан. Укуктук, социалдык мамлекетте адамдардын кызыкчылыгы артыкчылыктуу же “адамдын укугу жана эркиндиги анын социалдык-маданий ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир ченемдик өлчөөсү болуп эсептелет” [28, 107-б.].

Кыргыз Республикасынын “Туризм жөнүндө” мыйзамы туризм чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат атуулдардын дем алууга, жылып жүрүү эркиндигине болгон укуктарын жана саякат кылуудагы башка укуктарын камсыздоого багытталат [32].

“Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдарга улуттук туруктуу өнүгүү стратегиясында” туризм өлкөдө кошумча жумушчу орундарды түзүү жана калктын (айрыкча айыл жашоочуларынын) жашоо жыргалчылыгын көтөрүү менен биринчи кезекте социалдык маселелерди чечүүдө маанилүү ролду ойной тургандыгы баса белгиленген [55].

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн “Жаңы доорго – кырк кадам” программасы өлкөнүн калкынын жашоо деңгээлинин сапатын жакшыртууга багытталган биринчи маанидеги 40 кадам-иштерден турарын мында белгилей кетүү шарт. Анын негизги мааниси жана багыты – өлкө жараны жана анын керектөөлөрүн, укуктарын жана эркиндигин камсыз кылуу, башкаруунун жаңы түзүмүн адамдын керектөөлөрүнүн уңгусу менен өзгөртүү. Мындан улам өнүгүү кадамдарынын бири катары туруктуу туризмдин каралышы колдоого татыйт. Өкмөт туризмдин өнүгүүсүн жергиликтүү жашоочуларга пайда алып келүү, аймактык экономиканы күчөтүү, жергиликтүү экономикалык базаны диверсификациялоо, жергиликтүү жумушчу күчүн окутуу жана тартуу, территориянын өзгөчөлүгүн эске алуу жана тарыхый-маданий мурастарды сактоо өңүттөрүндө көрөт.

Туризм тармагынын социалдык чөйрөдөгү ордун тыкыр илимий негизде аныктоо, туристтик кызматтын социалдык маңызын негиздөө ж.б. маселелер алгылыктуу фундаменталдык жана теориялык-колдонмо (прикладдык) изилдөөлөрдү жана иштеп чыгууларды талап кылат.

Деги эле туризмдин келип чыгышы жана анын тармак катары аракеттениши социалдык муктаждыктан пайда болду десек болот. Алсак, адамдын өзүнүн бош убактысын байлык катары көргөн мамилеси коомдун керектөөлөр структурасында туризмдин ордунун жана ролунун өзгөрүшүнө алып келди. Туризм бара-бара тандалган адамдардын гана артыкчылыгы болбой, көпчүлүктүн керектөөсүнө айланды. Ошону менен бирге туристтик керектөөлөрдүн мүнөзү өзгөрүп жатат: ал бир гана дене-бой күчтөрүн калыбына келтирүүгө багытталбастан, адамдын жекече жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашыруу жана интеллектуалдык талаптарын канааттандыруу жолдоруна өтүп жатат [45, 119-б.].

Окумуштуу-адистердин пикирине ылайык, туризмдин коомдогу функциялары биринчи кезекте анын социалдык маанисинде жатат. Башкача айтканда, социалдык көз караштан алганда ал калктын физикалык жана

руханий күчтөрүн кайра калыбына келтирүүгө багытталган кайра жаратуу функциясы, бош убакытты рационалдуу колдонуу формасы, элдин иш менен камсыз болушун жогорулатуу, калктын жашоо деңгээлин көтөрүү менен аныкталып турат [58, 12-14-б.; 59, 9-12-б.]. Жалпылап алганда, социалдык феномен катары туризмдин төмөндөгү социалдык-маданий жактарын белгилөөгө болот: калктын дем алуусун уюштуруу, коомдогу айырмачылыктарды “тегиздөө” жана конфликттерди алдын алуу, элдердин жана топтордун ортосундагы жаңы байланыштарды калыптандыруу, калктын билим алуусуна жана маданий деңгээлин жогорулатууга шарттарды түзүү, маданий баалуулуктарды таркатууга көмөктөшүү [45, 122-б.].

Рекреациялык ишмердүүлүктүн социалдык функциясы адам факторунун өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн шарттарынын бири катары активдешүүсү менен аныкталат. Бул азыркы доордо экономикадагы алгылыктуу өзгөрүүлөр коомдун башкы өндүргүч күчү – адамдын ролунун өсүшү менен коштолууда, ал өз кезегинде анын физикалык жана руханий жактан бакубаттуулугуна болгон керектөөлөрдү жаратат.

Совет мезгилинде коомдук өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатында калктын толук кандуу дем алуусу боюнча бир багыттуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана В.С.Преображенскийдин жетекчилиги астында территориялык-рекреациялык система теориясы иштелип чыккан. Мында анын өз ара байланышкан 5 элементтен (эс алуучулар тобу, табигый жана маданий комплекстер, техникалык курулмалар, тейлөөчү персонал жана башкаруу органы) турган логикалык-графикалык модели түзүлгөн. Бул изилдөөдө экономиканы административдик-командалык жөнгө салуу шарттарында коомдун рекреациялык керектөөлөрүнө башкы маани берилип, адамды активдүү эмгек ишмердүүлүгүнө багыттоо менен социалдык эффективдүүлүккө өзгөчө көңүл бурулган [83, 276-б.; 25 171-б.]. Башкача айтканда, туризм менен эс алууну иликтөө социалдык-стратификациялык усулга негизделген жана бул азыркы мезгилде да актуалдуулугун жогото элек.

Кийинки мезгилдерде туризм чөйрөсүндө социалдык иерархия боюнча советтик иликтөөлөргө кошумча катары бул процессти изилдөө боюнча адаптациялык усул сунуш кылынган. Ага ылайык жаңы социалдык-саясий жана экономикалык шарттарда рекреациялык системалардын кыймылдаткыч күчү болуп адаптация процесси эсептелет жана туристтердин жана жергиликтүү элдин кызыкчылыктарын өз ара айкалыштыруу менен конфликтсиз жана дестинациянын туруктуу өнүгүүсүнө буруу каралат [51, 16-б.].

Бирок кийинки илимий адабияттарды талдоо туризм тармагынын социалдык мааниси жетишсиз изилденгендигин тастыктайт. Буга байланыштуу туризмдин социалдык функциясын мүнөздөгөн жактарына кеңири токтолуп өтөбүз.

1.Адам ресурстарын кайра жаратуу (калыбына келтирүү) жана өнүктүрүү. Азыркы замандагы илимий-техникалык прогресстин ургаалдуу өнүгүшү адамдын эмгекке жана эс алууга болгон мамилесин түп-тамырынан өзгөрттү: автоматташтыруу жана компьютерлештирүү менен шартталган азыркы эмгекти интенсификациялоо процесси адамдын бош убакыт бюджетин көбөйтүү менен анын физикалык жактан пассивдүүлүгүнө, ал эми психологиялык жактан ашыкча чарчап-чаалыгуусуна алып келди, адам көбүнчө табигый чөйрөдөн бөлүнүп калды. Мына ушуга байланыштуу туризм ишмердүүлүгүнүн кайра жаратуу (калыбына келтирүү) функциясы коомдо эң маанилүү жана керектүү кызматка айланды. Бул аргумент окумуштуу А.Г.Низамиевдин эмгектеринде жетиштүү негизделгендигин белгилеп өтүү зарыл [58, 12-б.; 59, 9-10-б.; 60, 19-20-б.].

Туризмди уюштуруу ишинде адам ресурстарын кайра жаратуу процесси физикалык жана руханий жактан өнүктүрүү менен байланышып, эки бөлүктөн турарын эске алабыз. Адамдын физикалык (дене-күч) жактан өрчүүсүндө Кыргызстандын шартында туризмдин төмөнкү активдүү түрлөрү жана формалары колдонулат: тоо туризми, жөө жүрүш, лыжа тебүү, альпинизм, велотуризм, аңчылык, ат туризми, сууда сүзүү, спелеотуризм,

пайдалуу чөптөрдү терүү ж.б. Ал эми экинчи жагына негизинен таанып-билүүчүлүк, окутуучулук ж.б. турлар таандык. Аларга таанып-билүү (анын ичинде тарыхый, маданий, этнографиялык, фольклордук ж.б.), диний (зыяратчылык), иштиктүү (анын ичинде коммерциялык жана илимий), конок (тарыхый мекендерине баруу, туугандарында коноктоо ж.б.) туризми кирет.

Демек, туристтик иш-аракет күнүмдүк жумуш жана күнүмдүк турмуш-тиричилик образын (ордун) алмаштыруу, ишмердүүлүктүн мүнөзүн убактынча өзгөртүү менен ар түрдүү активдүү иш-аракеттерди сунуштайт. Мында адамдын руханий байлыгынын жогорулашы да чоң мааниге ээ. Башкача айтканда, маданий-таанып-билүүчүлүк жана окутуучу программаларга катышууда туризм адамдын интеллектуалдык деңгээлинин жогорулоосуна көмөктөшүү менен анын инсандык мүнөздөмөсүн аныктаган коомдогу статусунун маанилүү элементи болуп саналат [74, 11-б.].

2.Бош убакытты пайдалуу жана рационалдуу жана өткөрүү. Бекеринен Туризм боюнча Гаага декларациясында (Нидерланддар, 1989) мындай деп белгиленген эмес: “...бош убакытты өткөрүүнүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөрүнүн ичинен (мында жападан жалгыз мүмкүнчүлүк болгон телеберүүнү эске албаганда) бир да иш-аракет туризм сыяктуу мааниге ээ болгон жок” [92, 231-б.].

Эрежеге ылайык, бош убакытты пайдалуу өткөрүү рекреациялык ишмердүүлүктүн функциялары ден соолукту калыбына келтирүү, эс алуу, көңүл ачуу ж.б.у.с. физиологиялык-психологиялык натыйжалар менен ишке ашат. Бирок өткөн социалисттик коомдо акыркысы – көңүл ачуу, биздин оюбузча, капиталисттик көрүнүштүн элементи катары кабыл алынган. Анткени, ал рекреациялык ишмердүүлүктө коомдук функция катары каралган эмес, анын уюштурулушу өзүнчө жүргүзүлбөй, башка коомдук пайдалуу функциялары бар иш-аракеттердин курамында каралган. Көңүл ачуу өзүнчө (өз алдынча) социалдык баалуулукка ээ болбой, алдыга коюлган социалдык максаттарга жетүү каражаттарынын бири болсо гана андай касиетке ээ болот деп эсептешкен [83, 17-б.].

Чындыгында бош убакыт маселесине келгенде көпчүлүк адистер, алсак, А.Г.Низамиев аны өткөрүүнүн рационалдуу жагын гана караган [58, 12-13-б.; 59, 10-б.; 60, 20-б.] жана аны пайдалуу өткөрүү жактарын иликтөө алдыда турат. Бүгүнкү күндө бош убакытты пайдалуу өткөрүү туризм үчүн жаңы талаптарды коюп жатат: адам дем алыш күнүн же эмгек өргүү мезгилин канчалык маңыздуу жана кызыктуу өткөрсө, анын жумуштагы же үй тиричилигиндеги эмгек ишмердүүлүгү ошончолук натыйжалуу жана продуктивдүү болот. Мында, албетте, рекреациянын табигый чөйрөдөгү активдүү жана көңүл ачуучу формаларына басым жасоо талапка ылайык. 2011-2017-жылдар аралыгындагы Ош мамлекеттик университетинин географ-студенттеринин арасындагы байкоо жүргүзүүдө кызыктуу рекреациялык иш-аракеттерди (негизинен туристтик жүрүштөрдү) өткөрүүдөн кийин алардын окууга болгон кызыгуулары (даярдыктары) 20-30%га жогорулагандыгы далилденди. Сабакка катышуу көрсөткүчү да өскөн.

3.Жумуш менен камсыз кылуунун эффективдүү сектору. Ооба, бул фактордун экономикалык жагына караганда социалдык жагы алда канча маанилүү. Туризм – бул эмгекти көп талап кылуучу тармак. Адистер белгилегендей, эс алуучулардын керектөөсү үчүн материалдык өндүрүштүн да (эс алуу жайларын куруу, шаймандарды жана сувенирлерди чыгаруу ж.б.), тейлөө чөйрөсүнүн да (эс алуу жайларында, ашканаларда, маданий мекемелерде ж.б.) көп сандаган жумушчуларынан жана кызматкерлеринен турган чарбанын бир бүтүн тармагы иштей баштайт [39, 124-б.].

Туризмдин көпчүлүк кызматтары азыркы илимий-техникалык прогреске карабай механизациялоого, автоматташтырууга жана компьютерлештирүүгө жатпайт. Кызмат көрсөтүүнүн деңгээли кол эмгегинин түздөн-түз катышуусунан көз каранды же кызмат көрсөтүү аткаруучу менен керектөөчүнүн түз байланышын, акыркынын жекече суроо-талаптарын, каалоолорун эске алууну талап кылат. Мисалы, меймандостук менен тосуп алууну келген туристтердин жакшы ой-пикирде калышынын биринчи фактору деп эсептөөгө болот. Ал эми тейлөөнүн сапаты сунуш

кылынган товардан эмес (мисалы, ресторандагы сунушталуучу тамак, мейманканадагы керектелүүчү буюмдар ж.б.), кызмат көрсөтүүнүн абалына жараша болушу мүмкүн.

Статистикалык маалыматтарга таянсак, азыркы мезгилде дүйнөдө туризм чөйрөсүндө 250 млн. дон ашык адам эмгектенет, бул дүйнөдөгү ар бир 10-кызматкер дегенди билдирет [56]. Тактап айтканда, туризм иш менен камсыз кылууда дүйнөлүк экономиканын алдыңкы секторун түзүп келет.

Бирок туристтик сектордогу жумуштуулукка баа берүү татаал, анткени, мында түз (анык туристтик ишкана-уюмдарда) жана кыйыр (транспорт, байланыш, коомдук тамактануу ж.б.у.с. көмөктөш ишканаларда) иш менен камсыз кылуу бар жана кээде туристтик продуктуну өндүрүүнүн чек арасын аныктоо кыйын [10, 133-б.].

Туризмде жумуш менен камсыз кылуунун социалдык өзгөчөлүктөрү бар жана ал бир катар аспектилер менен негизделет: сезондуу (убактылуу) жумуш мезгили, толук эмес жумуш күнү, атайын график жана иш режимин сунуштоо, квалификациясы төмөн жана аз акы төлөнүүчү эмгекти талап кылуу, негизги жумуш менен айкалыштырып иштөө мүмкүнчүлүгү, аялдарды иш менен камсыздоо ж.б.

4.Калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу. Туризм кирешелүү жана капиталды аз талап кылуучу жана адамдардын кеңири катмарын ишке тартуучу тармак катары калктын жашоо деңгээлине түз жана кыйыр түрдө таасир тийгизет. Бирок, жогоруда белгилегендей, мында калктын киреше алуусунун так булактарын көрсөтүү кыйын: туристтик кызмат көрсөтүүлөр түздөн-түз туристтик ишкана-уюмдарда жүрсө, ал эми кыйыр түрүндө пайда алуу ар кандай тармактарда (коомдук тамактануу, транспорт, байланыш ж.б.) жүрүшү мүмкүн. Албетте, туристтик ишмердүүлүктөн кыйыр пайда табуу биринчиге караганда көлөмү боюнча алда канча көп болот. Анткени ага көп жактуу тармактар катышат: маданият (китепканалар, театрлар, зоопарктар ж.б.), турмуш-тиричилик (ательелер, чеберканалар ж.б.), спорт (стадиондор, бассейндер, ипподромдор ж.б.), көл өнөрчүлүк ишканалары [59, 12-б.].

5.Маданий өнүгүүнүн фактору. Туризм, тактап айтканда, чет элдик туризм жергиликтүү салттуу ченемдерге (нормаларга) жана баалуулуктарга таасир этет, коомдук мамилелердин өзгөрүшүнө алып келет.

Мында баса белгилеп өтүүчү жагдай бар: азыркы мезгилде эс алуу маданияты (салты), айрыкча туризмдин сыртка чыгуу түрлөрүн, активдүү формаларын пайдалануу калктын негизги массасы тарабынан толук өздөштүрүлө элек. Башкача айтканда, толук кандуу же “эл аралык стандарттагы” эс алууну али билбейбиз. Массалык туризмдин жайылбаганынын себеби финансылык ресурстардын жетишпегендигинде гана эмес, жашоо мүнөзүбүздө (стилибизде) жатат. Күнүмдүк тиричилик, тууган-урук менен катташуу, той, майрам ж.б. салтанаттарды өткөрүүгө негизделген жашообуздун убакыт бюджетинде да, каржылык бюджетинде да туризм эске алынбайт. Социолог Н.Мендибаевдин изилдөөлөрү боюнча, мисалы, айыл жашоочуларынын 80%ы өзүнүн бош убактысынын баарын үй-бүлөсүнүн камкордугуна жумшайт жана бош убакытты өткөрүү боюнча сурамжылоодо “саякат” же “туристтик жүрүш” пунктун эч ким белгилеген эмес [49, 335-337-б.]. Калктын калың катмарын, айрыкча айыл жашоочуларын туристтик максаттагы маданиятка үйрөтүү, көндүрүү иштери турат. Эгер муну жогоруда аталган окумуштуунун пикири боюнча “сырттан келген жаңычылдык маданият – постмодерн маданияты” [50, 5-б.] деп атасак, бул сөзсүз түрдө айыл жергесинин материалдык жактан да, руханий жактан да өзгөрүүсүнө жана өнүгүүсүнө түрткү берет. “Ошого байланыштуу айылдагы үрп-адаттуу жана жаңычылдык маданияттардын бири-бири менен бекем айкалышы, жаңы нормалардын жана баалуулуктардын айыл социуму тарабынан ачык кабыл алынышы гана айылдын, анын өзгөрүү шартындагы “жаңы” социеталдык бүтүндүгүн калыптандырат” [50. 5-б.].

6.Элдер жана адамдар ортосундагы ынтымакты, урматтоону жана барктоону бышыктоо фактору. Бул мааниде туризмдин коомдогу жана адамдын жеке жашоосундагы социалдык мааниси төмөнкү аргументтер менен аныкталат:

а) таанып-билүү аркылуу адам жаңы маалыматтарды жана билимдерди алат, инсан катары өсөт, чыгармачылык дарамети, билим горизонту кеңейет; башка маданият жана салт-санаалар менен таанышуу адамдын руханий дүйнөсүн байытат;

б) коммуникация аркылуу адам мамиле түзүү чегин кеңейтет жана бышыктайт; башка элдерге жана маданияттарга туура мамиле жасоону үйрөнөт;

в) башка социалдык жана маданий ченемдерди өздөштүрөт;

г) адамда тиешелүү образдар же идеалдарды кабыл алуу жана туу тутуу аркылуу жаңыча жашоо стили пайда болот;

д) туристтик жүрүштө тилектештик, достук, бири-бирине ак ниеттүүлүк менен мамиле кылуу, өз алдынчалуулук, адилеттүүлүк, тартиптүүлүк, жоокерчиликте сезе билүү, ар кандай кырдаалда өзүн алып жүрүү жана чечкиндүү эркек ээ болуу, башкага жардам берүү мүнөздөрү калыптанат.

Туризмдин социалдык функциясын кароодо анын маанилүү түрү болгон социалдык туризм жөнүндө сөзсүз сөз кылуу максатка ылайык. Ага мындай расмий аныктама берилет: “мамлекет социалдык муктаждыкка бөлгөн каражаттан субсидиялануучу саякат же жүрүш” [32]. Бирок бул социалдык туризмдин маани-маңызын толук ачып берүүчү аныктама эмес. Биздин оюбузча, ага ар кандай социалдык булактардын – мамлекеттин бюджетти же бюджеттик эмес фонддору, ишканалар, уюмдар, фонддор ж.б. каражаттарынын эсебинен туристтин чыгымдарын толук же толук эмес төлөп берүүчү туризмдин формасы деп аныктама берүү туура болот.

Социалдык туризм мамлекеттин социалдык буйрутма (заказ) пакетинин негизинде жүргүзүлүшү керек. Ошондой эле аны уюштурууга менчигине карабастан бардык ишканалар, уюмдар жана мекемелер кызыкдар болуп, ал кайрымдуулук же корпоративдик социалдык багыттагы программалар аркылуу ишке ашат. Анын приоритеттүү сегменттерине балдар, жаштар, ардагерлер жана майыптар үчүн туризм, спорттук-ден соолукту чыңдоочу,

таанып-билүүчүлүк, экологиялык, үй-бүлөлүк туризм, Ата мекенди таануучу турлар кириши талапка ылайык.

Мына окумуштуу К.Исаевдин ой-пикирин келтирүү иштин максатына туура келет: туризм индустриясын калыптандыруу менен Кыргызстандын социалдык турпаты өзгөрөт, калктын социалдык маселелери жеңилдейт же чечилет, туристтик кесиптеги кызматкерлердин жаңы мүмкүнчүлүгү пайда болот, калктын жашоо ыңгайы өзгөрөт, иштөө, тейлөө жана ойлонуу маданиятынын жаңы түрү пайда болот жана кеңири жайылат. Туризмдин өлкө жашоочуларына тийгизген социалдык үзүрү үчүн мамлекеттик түшүнүү, ойлонуу жана иш-аракет керек [31].

СССР мезгилинде социалдык туризмди уюштуруу боюнча ВЛКСМ БКине караштуу ВЦСПС (ЦСТЭ) туризм жана экскурсия боюнча борбордук совети жана “Спутник” эл аралык жаштар туризмдин бюросу (БММТ) иш алып барган. Бул ишканалар өз ишмердүүлүгүнө өлкө боюнча калктын тиешелүү катмарын кеңири тартып келген.

Ошентип, социалдык чөйрөнүн жана туризм тармагынын өз ара тыгыз катнашта өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү жана тенденциялары, калктын кирешелеринин өсүүсү жана структуралык бөлүнүүсү жана анын туристтик суроо-талаптарынын толук кандуу жана кызыктуу түрдө аткарылуусу эки жактуу тең пайда алып келет. Башкача айтканда, кайсы аймакта болбосун туризмдин өнүгүүсү жалпы экономиканын өнүгүүсүнө түрткү берет, эң негизгиси ага көмөктөш болгон транспорт, жайгаштыруу жана тамак-аш менен камсыздоо индустриясы, соода, байланыш, эл керектөөчү товарларды өндүрүү, маданият жана көңүл ачуучу ашканалар сыяктуу тармактарга таасир этет, калктын иш менен камсыз болушуна таасир этүү, аймактардын жашоочуларынын социалдык чыңалуусун азайтуу жана алардын жыргалчылыгын көтөрүү менен туризм башкы социалдык ролду ойнойт [6, 71-б.]. Мамлекетте өнүккөн социалдык чөйрө көп тармактуу туризм, айрыкча анын социалдык маанидеги формалары менен, ал эми өнүккөн туризм көп функционалдуу социалдык чөйрө менен аныкталат. Өлкөдө рынок

экономикасынын социалдык багыттагы моделинин калыптанышы калктын ар тараптуу социалдык керектөөлөрүн, анын ичинде туризм жана эс алууга болгон суроо-талаптарын канааттандырууга шарттарды түзүү, азыркы талаптарга жооп берген туризм индустриясын динамикалык өнүктүрүү жана территориялык жайгаштыруу стратегиясын көздөйт.

Мына ошентип, социалдык чөйрөнүн азыркы коомдогу маанисин жана өнүгүү зарылдыгын кароодон кийин аны илимий жактан изилдөөдө кандай илимий-усулдук негиздер бар экенинин иликтөө талапка ылайык.

Экономикалык жана социалдык география башка илимдер сыяктуу эле өз ишинде тарыхый, картографиялык, салыштырма, статистикалык, социологиялык сурамжылоо, математикалык ж.б. изилдөө усулдарын пайдаланат. Мында, белгилүү болгондой, картографиялык усул география илимине мүнөздүү, бирок ал бүгүн экономика, тарых, геология, биология, химия ж.б. илимдердин иликтөөсүнүн маанилүү усулу болуп калды.

Жогоруда аталган усулдардын география үчүн өзүнчө айкалышы өзүнүн өнүгүү процессинде коомду же өндүрүштү түзгөн торчолордун, түзүмдөрдүн жана структуралардын мейкиндик (территория) боюнча калыптануусун изилдөөгө багытталгандыгы менен шартталат. Экономикалык географияда колдонулган бардык усулдар бул торчолордун, түзүмдөрдүн жана структуралардын калыптануу, өсүү, кайра түзүлүү мыйзамдарын, прогноздоо жолдорун, акырында, конструкциялоо жана башкаруу жолдорун такташ үчүн алардын өнүгүү этаптарын жана деңгээлдерин ачып көрсөтүш керек. Мындай колдонуучу усулдардын бир максаттуу бардык жыйындысын, алардын өз ара чырмалуусун экономикалык-географиялык усул деп атоого болот [73, 442-б.]. Айталы, экономикалык жана социалдык географияда талаа изилдөөлөрү чон мааниге ээ. Бул усулдун максаты, Ю.Г.Саушкиндин сөзү менен айтканда, жергиликтүү жашоочулардын кызыкчылыгын таанып-билүү, аларды талдоо, мүнөздүү эмес пикирлерди алып салуу жөндөмү, көйгөйлүү маселени туура коюуга макул болуу, туура практикалык сунуштарды эске алуу менен байланышкан [73, 449-б.]. Албетте, азыр геоинформациялык

системага (ГИС) негизделген картографиялык усулсуз географиялык изилдөө жүргүзүү мүмкүн эмес, анткени, Н.Н.Баранскийдин сөзү боюнча, «карта географиялык мыйзам ченемдүүлүктөрдү, башкача айтканда, кубулуштардын мейкиндикте жайгашуусун, дал келүүсүн жана айкалышын аныктоого жогорку деңгээлде жардам берет» жана илимий иштин «географиялуулугунун критерийлеринин бири болуп саналат» [16, 283-285-б.].

Социалдык чөйрөнүн (же социалдык инфраструктуранын) социалдык-экономикалык жактан жалпылаштырылган өнүгүү мүнөздөмөсүн илимий-усулдук жактан алуу үчүн ар түрдүү көрсөткүчтөрдү кароо зарыл. Жалпылаштырылган көрсөткүчтөрдү түзүү механизми көп жактуу статистикалык талдоолорго негизделет. Мында биринчи кезекте тармактык жана аймактык салыштырма талдоолорду колдонобуз. Бул үчүн базалык көрсөткүчтөр катары калктын саны, өсүү динамикасы жана структурасы, жашоо деңгээли, социалдык кызматтар менен камсыз болуусу; аймактын экономикалык өнүгүү деңгээли, транспорттук торчосу, чарбалык адистешүүсү; социалдык чөйрөнүн өнүгүү деңгээли, жайгашуусу, анын кызматтарынын элге жеткиликтүүлүгү ж.б. алынат.

Жалпылаштырылган көрсөткүчтөрдү түзүү менен байланышкан өзөктүү учурлар атайын адабияттарда көрсөтүлгөн [79, 231-232-б.]. Мында алынуучу көрсөткүчтөрдү келтирүү маселеси аларды стандартташтыруу, тактап айтканда, биринчи кезекте рангдык стандартташтыруу жолу менен жүргүзүлөт. Мында белгилердин абсолюттук маанилери көрсөткүчтөрдүн чоңдугуна карап, рангдарга бөлүнөт. Ал эми үлүштүк стандартташтырууда баштапкы көрсөткүчтөрдүн жалпы жыйынтыктагы үлүштөрү аныкталат.

Изилдөө темасына ылайык, социалдык чөйрөнүн жана туризмдин өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөр системасына төмөнкүлөр кирет: материалдык-техникалык базанын өнүгүү абалы, туристтик агымдын көлөмү, жайгаштыруу каражаттарынын сыйымдуулугу, туристтик ишканалардын финансылык-экономикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжалары ж.б. Мында,

мисалы, туристтик агымдын көлөмү туристтердин жалпы саны, алардын аймакты кыдыруусунун орточо узактыгы жана тур-күндөрдүн саны менен мүнөздөлүп, төмөнкү формуланын жардамында аныкталат:

$$D = \sum_{i=1}^n T_i * t_{cpi}$$

мында D – тур-күндөрдүн саны;

i – туризмдин түрү;

T – туристтердин саны;

t_{op} – бир турист менен аймакта өткөргөн күндөрдүн орточо саны [67, 46-47-б.].

Социалдык чөйрөнүн, анын ичинде туризмдин өнүгүүсүн туристтерди тиешелүү кызматтар комплекси менен камсыздоо үчүн зарыл шарттарды (ташуу, жайгаштыруу, тамак-аш менен камсыздоо, экскурсиялык программалар ж.б.) түзгөн материалдык-техникалык базасыз элестетүү мүмкүн эмес. Материалдык-техникалык базанын өнүгүү абалынын көрсөткүчтөрү (жайгашуу каражаттарынын койкалык фонду, башка тейлөө ишканаларындагы орундардын саны ж.б.) анын тигил же бул территорияда жайгашуу кубаттуулугун аныктап турат. Мындан улам туризм ишкана-уюмдарынын ишин пландаштырууда эң биринчиден жайгаштыруу каражаттарынын койкалык фондунун кубаттуулугун аныктоо зарыл. Бул үчүн салттуу түрдө В.И.Азар тарабынан сунушталган формуланы колдонобуз:

$$M_k = K_r * 365 + K_c * H,$$

мында K_r – жыл бою колдонуучу койка-орундардын саны;

K_c – сезондук колдонуучу койка-орундардын саны;

H – сезондук колдонуучу күндөрдүн саны [3, 41-б.].

Туристтик керектөөлөрдүн суроо-талапка айланышын, туристтик сунуштун сапатынын деңгээлин, турист-кардарлардын суроо-талаптарынын канааттанышын аныктоодо социологиялык иликтөө жүргүзүү усулу да

натыйжалуу. Анын негизги каражаты болуп анкета алуу саналат. Анкетанын суроолору өтө тыкыр иштелип чыгып, логикалык удаалаштык принцибине ээ болушу жана суралуучуларда (респонденттерде) кызыгууну пайда кылышы керек. Туристтик ишканалар атайын маркетингдик изилдөөлөр боюнча адистерге кайрылса да жакшы болот. Албетте, алар туристтердин географиялык өзгөчөлөктөрүнө жараша кыргыз, орус же англис тилдеринде болот.

Мына ошентип, социалдык чөйрөдөгү жана туризмдеги чарбалык иш-аракеттерди иликтөөдө колдонуучу усулдардын жана ыкмалардын жыйындысы каралып жаткан теманын илимий-методикалык негизин түзөт. Азыркы мезгилде экономикалык жана социалдык география бул жаатта жалпы илимий усулдарды (байкоо жүргүзүү, анализ жана синтез, салыштыруу, абстракциялоо, жалпылоо, системалык мамиле, социологиялык иликтөө, статистикалык талдоо ж.б.) колдонуу менен катар өзүнө тиешелүү геоинформациялык системалар, картографиялаштыруу, райондоштуруу, талаалык изилдөөлөр, географиялык салыштыруу сыяктуу атайын усулдарды заманбап технологиялардын жардамында кеңири пайдаланууда.

II бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДА СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮН ТАРМАГЫ КАТАРЫ ТУРИЗМДИН ӨНҮГҮҮ ЖАНА ЖАЙГАШУУ ДЕҢГЭЭЛИ

2.1. Аймакта туризмди өнүктүрүүнүн жана жайгаштыруунун социалдык потенциалын аныктоо

Кыргыз Республикасынын азыркы өнүгүү стратегиясында туризм тармагы приоритеттүү багыттардын катарына кирет. Алсак, өлкөнүн 2013-2017-жылдарга Улуттук туруктуу өнүгүү стратегиясында туризм биринчи кезекте социалдык маселелерди чечүүдө маанилүү ролду ойноп, алдыда ишке ашырылуучу айрым ири долбоорлор (Кыргызстандын туристтик имиджин жаратуу максатында дүйнө өлкөлөрүнүн жана элдеринин ортосунда маданий-спорттук иш-чараларды (анын ичинде Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюнун) өткөрүү, Ысык-Көлдүн боюнда эл аралык форумдарды уюштуруу, ири автомагистралдарды бойлой туристтик инфраструктураны жайылтуу ж.б.) кичи жана орто бизнеске негизделген аймактардын өнүгүү түйүндөрүнө айланары белгиленген [55, 92-93-б.].

Туризм жаатындагы илимий адабияттарды иликтөө анын өнүгүү жана жайгашуу мыйзам ченемдүүлүктөрүндө жана көрсөткүчтөрүндө аймактык талдоо, аймактык өнүгүү жана аймактык факторлорду эске алуу илимий жактан баалуу экендигин далилдейт. Алсак, аймактардын экономикасын өнүктүрүүдө туризм негизги багыттардын бири болуу менен ачык мүнөздүү аймактык касиетке ээ [85, 3-б.]. Бул чөйрөдө аймактык адистешүүнү тереңдетүү, аймактык турборборлорду түзүү өлкөдө аймактык туристтик саясатты ишке ашырууда синергетикалык эффектке жетишүүгө шарт түзөт [17, 36-38-б.]. Ал экономиканын бир тармагы катары территориялык жайгашуусу боюнча өлкөнүн аймагынын табигый-географиялык жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык аймактык

структуралардан турат [43, 7-б.]. Мындай структуралардын катарына анын социалдык түзүмүн кошууга болот.

Бирок адабий талдоо азыркы кыргыз туризмдин аймактык изилдөөдө анын өнүгүү потенциалынын табигый-географиялык факторлоруна басым жасалганын көрсөттү [2; 7; 9; 11; 13; 21; 36; 81; 84; 88; 95]. Ал эми туризмдин өнүгүүсүнүн социалдык потенциалынын кээ бир аспектилери айрым гана иштерде экономикалык жагы менен бирге каралып кеткен [4; 72]. Салыштырмалуу кеңири мүнөздөгү иштерге А.Г.Низамиев, М.Д.Кочкорбаева ж.б. айрым эмгектери таандык [41; 60; 62]. Ошондой эле К.Т.Самиевдин илимий изилдөөсү агрардык туризмдин айыл жергесин социалдык жактан өнүктүрүү жолдорун ача алгандыгын белгилей кетүү зарыл [71].

Жалпысынан алганда, аймакта туризмдин туруктуу өнүгүүсүн башкаруу анын татаал иерархияга ээ болгон потенциалын түзгөн элементтеринин курамы менен байланышкан. Ал эми аймактын туристтик потенциалынын курамдык элементтерин аныктоо жана анын касиеттерин иликтөө, Н.В.Святохонун ою боюнча, биринчиден, аймактын жалпы туристтик потенциалына кирген потенциалдарды аныктоого, экинчиден, анын көлөмүн так эсептөөгө, үчүнчүдөн, аймактын жалпы туристтик потенциалы потенциалдардын жөнөкөй суммасы катары эсептеген суммалык усулдан качууга, төртүнчүдөн, аймактын туристтик потенциалынын курамына кирген потенциалдардын интеграциялык мүмкүнчүлүктөрүн иликтөөгө жол ачат [76, 76-б.]. Мында аталган окумуштуу туризм чөйрөсүнүн бир потенциалы катары социалдык потенциалына өзүнчө аныктама берет: “туристтик ишмердүүлүктү жүргүзүү үчүн аймактын керектүү жумушчу күчүн кайра жаратуу боюнча мүмкүнчүлүктөрү, анткени, туризмдин материалдык ресурстарын пайдалануу менен гана аймактык туристтик продуктун өндүрүү, таркатуу, алмаштыруу жана керектөө мүмкүн эмес. Ал функционалдык максаттарга жетүү үчүн туристтик ишмердүүлүктү жүргүзүүгө жөндөмдүү атайын даярдалган квалификациялуу кадрларды өзүнө камтыйт” [76, 77-б.]. Албетте, мында социалдык потенциалга бир гана жумушчу күчүн же

тиешелүү кадрларды киргизүү жетишсиз, бирок автордун туристтик потенциал түзүмүнүн ичинен социалдык потенциалды бөлүп көрсөтүүсү колдоого арзыйт.

Демек, азыркы туризмдин экономикалык тармак катары өнүгүүсү социалдык негиз менен байланышкан жана ал “...өнүгүүнүн баштапкы этабында социалдык-маданий таасир этүүчү элемент катары каралган” [11, 14-б.]. Мына ошондуктан туризмдин өнүгүүсүнүн жана жайгашуусунун социалдык потенциалын изилдөө маанилүү жана ал мультипликативдик эффектинин натыйжасында аталган тармактын комплекстүү өсүп-өнүгүүсүн шарттайт.

Туризмдин социалдык потенциалы курамы боюнча кандай элементтерден турат? Аларга төмөнкүлөр таандык: калктын негизги статистикалык демографиялык көрсөткүчтөрү (саны жана анын динамикасы, улуттук, жыныстык жана курактык курамы, жайгашуу жыштыгы, урбанизация, жашоонун орточо узактыгы ж.б.), социалдык абалы, билим деңгээли, үй-бүлө түзүлүшү, үй чарбаларынын киреше табуу мүмкүнчүлүктөрү (ишкердик жөндөмдүүлүктөрү), бош убакыт фондунун өсүшү, миграция кыймылы ж.б. Мында туризм максатында калк, биринчиден, объект (өлкөнүн калкы, анын структурасы, салт-санаалары ж.б. анын жаратылышы жана экономикасы менен катар өлкөнүн туристтик образын жаратат) катары, экинчиден, субъект (туристтик рыноктун өндүрүүчүсү жана керектөөчүсү) катары кызмат аткаарын белгилей кетүү зарыл.

Бул көрсөткүчтөрдү өзүнчө карап көрөлү.

Калктын саны жана анын өсүү динамикасы. Расмий статистикалык маалыматтар боюнча, Кыргызстандын калкынын саны 2017-жылдын башына 6140 миң адамды түзгөн. Калктын санынын өсүүсүнө табигый өсүш чечүүчү түрдө таасир этет. 2016-жылы калктын санынын жылдык өсүү темпи 2%ды түзгөн жана бул дүйнөлүк көрсөткүчкө салыштырганда бир топ жогору болуп саналат – бул мезгилге дүйнөлүк көрсөткүч 1,2% болгон [103]. Мында

жогорку көрсөткүчтөр Бишкек жана Ош шаарларында, Баткен жана Ош областтарында (2,2-2,3%), ал эми төмөнкү көрсөткүчтөр Нарын жана Ысык-Көл областтарында (1,2-1,4%) катталган [27, 6-б.].

Калктын улуттук, жыныстык жана курактык курамы – туристтик агымдын көлөмүн жана кызматтардын ассортиментин аныктоочу маанилүү социалдык көрсөткүч.

Кыргызстан – көп улуттуу өлкө, мында 80ден ашык улуттун өкүлдөрү жашайт. Бирок акыркы 20-25 жылдын аралыгында өлкө калкынын улуттук курамы байкаларлык өзгөрүүгө дуушар болду. Жалпысынан алганда, европа улутундагы элдердин (орустар, украиндер, белорусстар, еврейлер, немистер ж.б.) саны азайып, кыргыздардын жана Борбордук Азияны жердеген башка элдердин (өзбектер, тажиктер, дунгандар ж.б.) саны өскөн. Буга өткөн кылымдын 90-жылдарындагы саясий жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө байланышкан эмиграция жана табигый кайра жаратуу процесстери түздөн-түз себеп болгондугунда талаш жок. Бүгүнкү күндө республикада саны боюнча басымдуулук кылган улуттарга кыргыздар (73,2%), өзбектер (14,6%), орустар (5,8%), ошондой эле дунгандар, уйгурлар, тажиктер, түрктөр, казактар кирет. Ал эми каралып жаткан аймакта кыргыздардан башка өзбектер, уйгурлар, түрктөр, тажиктер, орустар, азербайжандар басымдуулук кылат.

Туристтик сунуш стратегиясында ар улуттун менталитетин, салт-санааларын, көндүмдөрүн жана каалоолорун эске алуу зарыл. Мисалы, европа улутундагы элдер салыштырмалуу “саякатчыл” келип, сыртка чыгуулар басымдуулук кылган өзүнчө мамилени талап кылат. Ал эми башка элдер үчүн айрыкча кызыктыруучу, түрткү болуучу турларды жайылтуу турат.

Өлкө калкынын жыныстык курамы аялдардын санынын бир аз (83305ке көп же 50,7%ды түзөт) ашыкчалыгы менен мүнөздөлөт [102]. Жыныстардын дисбалансы 40 жаштарда көбүрөөк байкалат, ал эми 80 жаштан жогорку куракта аялдардын саны эркектердикинен дээрлик 2 эсеге ашып түшөт.

Туристтик көз караштан алганда, аялдар туризм кыймылында негизинен пассивдүү келишет. Бул алардын үй-бүлө абалындагы (негизгиси баланы кароо милдети) жана үй тиричилигиндеги (үй жумушунун 70-80%ын аткаруу) орду менен шартталат. Бирок акыркы мезгилдерде бизнес менен алектенген “көз карандысыз”, “өз алдынча” категориясындагы аялдар катмары пайда болуп, алар тарабынан туристтик кызматтарга (анын ичинде чет өлкөлөргө) болгон суроо-талаптар кеңейүүдө.

Республиканын калкынын маанилүү көрсөткүчү болуп анын курактык курамы, башкача айтканда, эмгекке жарамдуу курактан жаш, эмгекке жарамдуу жана эмгекке жарамдуу курактан улуу топтордун катышы эсептелет. Мисалы, 2017-жылдын башына калктын жалпы санынын 33,6%ын балдар менен өспүрүмдөр, 59,1%ын эмгекке жарамдуулар жана 7,3%ын эмгекке жарамдуу курактан улуу адамдар түзгөн. Туристтик керектөө үчүн мында негизинен калктын басымдуу бөлүгүн түзгөн эмгекке жарамдуулар тобу маанилүү: биздин изилдөөлөр боюнча, улуттук туристтик агымдын 70-80%ын ушулар түзөт. Тилекке каршы, өнүккөн мамлекеттердин (дүйнөлүк практикада улуу курактагы адамдар (55 жаштан 65 жашка чейинкилер) эл аралык туризмде басымдуу сегментти ээлейт) көрсөткүчтөрүнө каршы бизде эмгекке жарамдуу курактан улуу адамдардын (же ардагерлердин) туристтик керектөөдөгү үлүшү абдан эле аз. Мына ушуга байланыштуу туризмдеги маркетинг стратегиясы ушул сегментти тартуу ишин тереңдетүүсү максатка ылайык. Себеби, Кыргызстандын калкынын ичинде улгайган адамдардын (жашы 65тен жогору) үлүшү жылдан жылга өсүп, бара-бара калкы жаш өлкөдөн калкы улгайган өлкөгө өтүп баратат: 2017-жылы алардын үлүшү 4,5%ды түздү. БУУнун прогнозу боюнча, бул көрсөткүч 2030-жылдары 7%га жетиши күтүлөт [27, 7-б.]

Калктын жыштыгы жана урбанизация. Биринчи көрсөткүч боюнча азыркы учурда Кыргызстанда 1 чарчы км ге орточо 31 адам туура келет (дүйнөлүк көрсөткүч – 55 адам). Эң жыш калктуу аймактарга Чүй областы

(45), анан бардык түштүк – Ош (44), Жалал-Абад (35) жана Баткен (30) областтары кирет.

Урбанизация – туристтик керектөөнү генерациялоочу негизги фактор: шаардык жашоо образы, элдердин жашоосунун материалдык жана маданий шарттарынын жакшырышы, ошону менен бирге калктын жогорку жыштыгы, инсандар ортосундагы байланыштын өсүшү, маалыматтын көптүгү, адамдын табигый чөйрөдөн бөлүнүп калышы, стресс абалга келтирүүчү себептердин көптүгү ж.б. адамдардын башка чөйрөгө чыгуусуна, башка образда болуусуна түрткү берет.

Азыркы мезгилде Кыргызстандын территориясында 31 шаар жайгашкан. Алардын ичинен 2 шаар – Бишкек (2016-жылга 958,5 миң адам) жана Ош (275,7 миң) ири шаарларга кирип, республикалык маанидеги калктуу пункттар макамына (статусуна) ээ. Калгандары кичи шаарлардын катарына кирет. Шаарлардын басымдуу бөлүгү (18 шаар) түштүктө жайгашып, бирок шаар калкынын республикалык көрсөткүчүнүн болгону 35,3%ын түзөт.

Калктын жайгашуу структурасында шаар жана айыл калкынын катышы да маанилүү. 2017-жылга карата республиканын калкынын 33,8%ы шаарларда, ал эми 66,2%ы айыл жеринде жашайт. Мында, мисалы, 2014-жылга карата талдоо жүргүзсөк, салыштырмалуу “шаар” аймактарына Ысык-Көл (шаар калкынын үлүшү 28,1%), Баткен (23,5%) жана Жалал-Абад (21,6%) областтары кирет. Буга карата административдик жактан Ысык-Көл областына 3 шаар тишелүү, Баткен областына – 6, ал эми Жалал-Абад областына – 8. Бул жаатта эң төмөнкү көрсөткүчтөр 3 кичи шаар менен Ош (7,6%) жана 1 борбор шаары менен Нарын (13,6%) областтарына таандык. Мында 7 шаарга ээ болгон Чүй областында шаар калкынын үлүшү болгону 17,9% түзгөнүн белгилеп өтүү керек.

Жашоонун орточо узактыгы. БУУнун экономикалык жана социалдык маселелер боюнча департаментинин маалыматтарына ылайык, дүйнөдө жашоонун орточо узактыгы 1990-1995-жылдары 65 жаштан, 2010-2015-жылдары 70 жашка өстү. Бирок планетанын ар түрдүү аймактарында бул

көрсөткүч боюнча чоң айырмачылыктар бар (мисалы, Африкада бул көрсөткүч 12 жылга кыска). Ал эми 2016-жылы Кыргызстанда орточо күтүлүүчү жашоо узактыгы 70,9 жашты түзгөн (бул дүйнөлүк көрсөткүчтөн чамалуу 1 жашка гана аз экендигин белгилеп өтүү абзел). Бирок мында жыныстык жактан айырма кыйла чоң: эркектер – 67,0 жаш, аялдар – 75,1 [27, 9-б.]

Бош убакыт фонду. Эс алуу убактарынын ичинен дем алыш күндөрү, жумуш эмес майрам күндөрү жана эмгек өргүүлөрү туризм максатында пайдаланылышы мүмкүн. Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексине ылайык, 5 күндүк жумуш жумасында 2 күн, 6 күндүк жумуш жумасында 1 күн эс алуу каралган. Жумуш эмес майрам күндөрү (айт майрамдарын кошо) 13 күндү түзөт. Ал эми ар бир иштеген жаран жыл сайын акы төлөнүүчү эс алуу өргүүсүнө чыгууга акылуу. Мында жыл сайын акы төлөнүүчү эс алуу өргүүсү 28 календардык күнгө барабар. 28 күндөн ашык узартылган негизги эс алуу өргүүсү мамлекеттик кызматкерлерге, 18 жашка чейинки иштегендерге, майыштарга жана токой өнөр жайында эмгектенгендерге берилет. Ошондой эле зыяндуу же коркунучтуу шарттарда, бийик тоолуу шарттарда эмгектенген жана нормаланбаган жумуш күндүү жарандарга кошумча төлөнүүчү эмгек өргүүсү каралган [87].

Демек, кыргыз жарандары күнүмдүк эс алуулардан тышкары 5 күндүк жумуш жумасын эсептесек, бир жылда негизинен 146 күн бош убакыт фондуна ээ. Бул рекреациялык ишмердүүлүктү ишке ашыруучу башкы шарт болуп саналат.

Калктын социалдык абалынын сапаттык көрсөткүчү деп *калктын жашоо деңгээлин* атасак болот. Калктын сапаттык абалы канчалык жогору болсо, социалдык керектөөлөрү, анын ичинде туристтик суроо-талаптары ошончолук жогору болот.

Адамдардын жашоо деңгээли биринчи кезекте алардын жумуш менен камсыз болуусунан көз каранды. Себеби, иш жок болсо, киреше да жок. Статистикалык маалыматтар Кыргызстанда жылдан жылга жумушсуздуктун

саны азайып баратканын көрсөтөт: 2005-жылы 68004 адамды түзсө, 11 жылдан кийин, башкача айтканда, 2015-жылы 11994 адамга кыскарып, 56010 адамды түзгөн (ал эми жумушсуздуктун деңгээли 7,6%га барабар болгон). Аймактар боюнча талдоо жүргүзсөк, 2015-жылда алардын республикадагы үлүштөрү төмөнкүдөй мүнөздөлөт: Баткен областы – 10,5% (жумушсуздуктун деңгээли 10,7%ды түзгөн), Жалал-Абад областы – 22,0% (7,7%), Ош областы – 19,9% (6,0%), Ош шаары – 4,4% (3,9%). Бул көрсөткүч боюнча Жалал-Абад жана Ош областтары өлкөдө алдыңкы орунду ээлейт. Жумушсуздук маселесин чечүү – мамлекеттин эң маанилүү функцияларынын бири. Аны ишке ашыруунун бир багыты катары эмгекти көп талап кылуучу сектор болгон туристтик тармакты өнүктүрүү жана жайылтуу зарылдыгын баса белгилейбиз.

Калктын билим деңгээли – анын социалдык абалынын негизги сапаттык көрсөткүчү. Кыргызстан – билимдүү өлкө: эгер дүйнөдө калктын улуу курактагы катмарынын 86,3%ы билимдүү болуп эсептелсе, бул көрсөткүч биздин өлкөдө 99%ды түзөт. Коомдун өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли адамдардын билим деңгээли менен түздөн-түз байланышкан. Кыргызстанда калктын билим деңгээли жогору, бирок социалдык-экономикалык тартыштык анын көпчүлүк массасынын туристтик керектөөлөрүн канааттандырууга жол бербейт.

Миграция кыймылы 2012-2016-жылдары өлкөдө калктын эмиграциясынын көлөмү кыйла азайган. Бул жылдары өлкөдөн чыгып кеткен миграциялык агымдын терс сальдосу 31 миң адамды түзгөн. Ал эми 2016-жылкы миграциялык агым төмөндөгүдөй мүнөздөлөт: келгендердин саны – 36109 адам, кеткендердин саны – 38367, анын ичинде тышкы миграция боюнча: келгендердин саны – 3160, кеткендердин саны – 7125.

Үй чарбалары жана алардын киреше табуу мүмкүнчүлүктөрү (ишкердик жөндөмдүүлүктөрү). Калктын киреше деңгээлинин толук жана реалдуу көрсөткүчү болуп киши башына эсептелген бир айлык орточо кирешеси саналат. Анда бардык киреше булактары чагылдырылган: эмгек

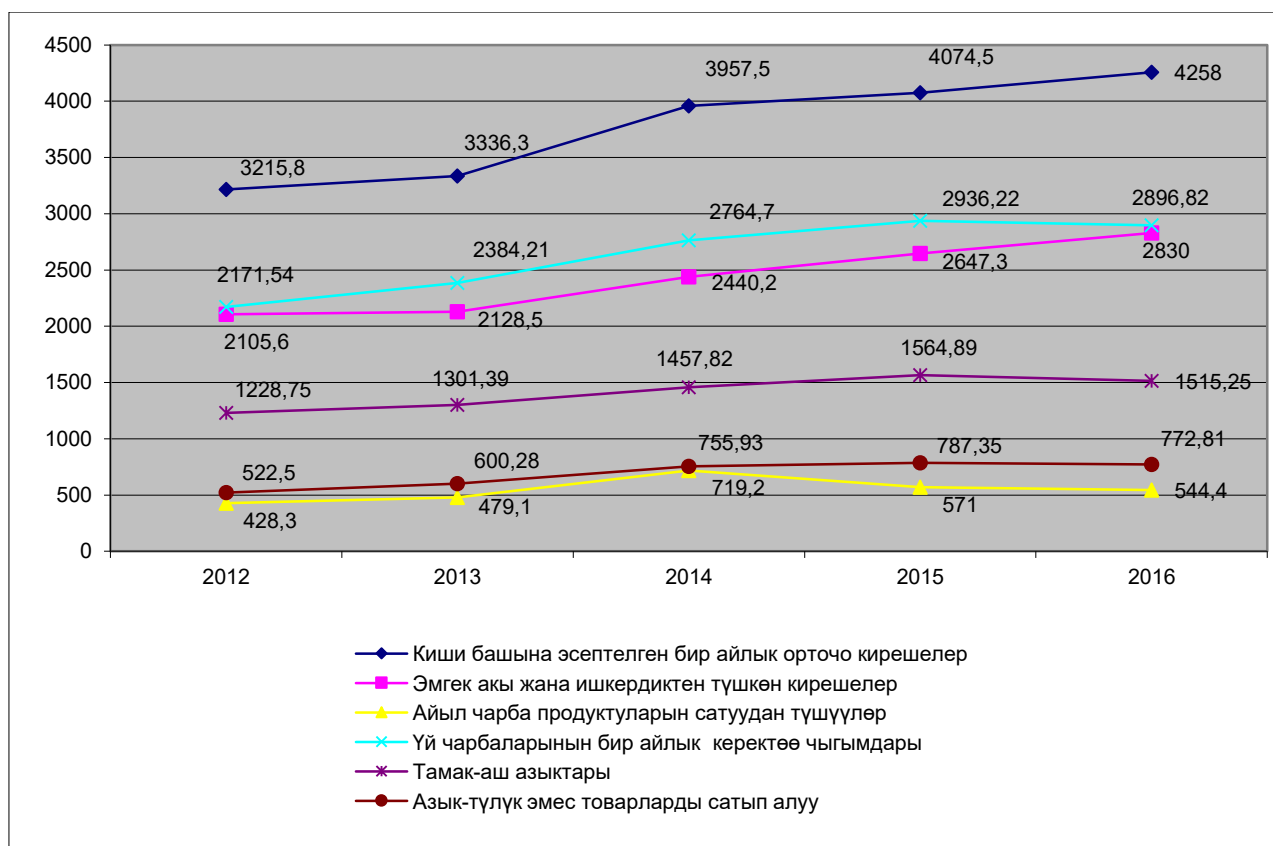
акы, ишкердиктен түшкөн киреше, айыл чарба продуктуларын сатуудан түшүүлөр, менчиктен түшкөн киреше ж.б. Эреже боюнча, кирешелердин көлөмү коомдо ага жараша керектөөлөрдүн (чыгымдардын) деңгээлин аныктап турат эмеспи. Буга байланыштуу үй чарбаларынын бир айлык керектөө чыгымдарын салыштыруу иретинде мисал келтиребиз. Башкача айтканда, 2012-2016-жылдар аралыгында үй чарбаларынын адам башына эсептелген бир айлык орточо кирешесинин жана алардын бир айлык керектөө чыгымдарынын көрсөткүчтөрүн карап көрөлү (2.1-табл.).

2.1-таблица - Кыргыз Республикасында үй чарбаларынын кирешелеринин жана чыгашаларынын 2012-2016-жылдардагы динамикасы

Киреше жана чыгаша көрсөткүчтөрү, сом	2012-ж.		2013-ж.		2014-ж.		2015-ж.		2016-ж.		Өсүү темпи, 2016-ж. 2012 жылга карата %
	абсол, сом менен	үлүшү % м-н	абсол, сом менен	үлүшү % м-н	абс, сом м-н	үлүшү % м-н	абсол, сом м-н	үлүшү % м-н	абс, сом м-н	үлүшү % м-н	
Киши башына эсептелген бир айлык орточо киреше	3215,8	100	3336,3	100	3957,5	100	4074,5	100	4258,0	100	132,4
анын ичинде:											
эмгек акы жана ишкердиктен түшкөн киреше	2105,6	65,5	2128,5	63,8	2440,2	61,7	2647,3	64,9	2830,0	66,5	134,4
айыл чарба продуктуларын сатуудан түшүүлөр	428,3	13,3	479,1	14,3	719,2	18,2	571,0	14,0	544,4	12,8	127,1
Үй чарбаларынын бир айлык керектөө чыгымдары	2171,54	100	2384,21	100	2764,70	100	2936,22	100	2896,82	100	133,4
анын ичинде:											
тамак-аш азыктары	1228,75	56,6	1301,39	54,6	1457,82	52,7	1564,89	53,3	<u>1515,25</u>	52,3	123,3
азык-түлүк эмес товарларды сатып алуу	522,5	24,0	600,28	25,2	755,93	27,3	787,35	26,8	772,81	26,7	147,9

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде эсептелди.

Бул таблицанын көрсөткүчтөрүнүн динамикасы көрсөтмөлүү негизде 2.1-чиймеде берилди.

2.1-чийме. 2012-2016 жылдары Кыргыз Республикасынын үй чарбаларынын бир айлык кирешелеринин жана чыгашаларынын динамикасы

Таблица менен сүрөттөн көрүнүп тургандай, үй чарбаларынын киши башына эсептелген бир айлык орточо кирешелери ошондой эле чыгымдары динамикалуу өсүшкө ээ. Мисалы, 2006-2016-жылдардын аралыгында бул көрсөткүч 1111,5 сомдон 4258,0 сомго, башкача айтканда, дээрлик 4 эсеге өскөн. Ошол эле мезгилде үй чарбаларынын айына болгон керектөө чыгымдары 1064,21 сомдон 2896,82 сомго же дээрлик 3 эсеге өскөн. Бирок биздин изилдөө үчүн алардын структурасы кызыктуу. Алсак, киреше булактарынын басымдуу бөлүгүн (65%дын тегерегинде) эмгек акы жана ишкердиктен түшкөн кирешелер ээлейт (мунун ичинен негизги бөлүгүн эмгек акы түзөрүндө талаш жок). Ал эми айыл чарба продуктуларын сатуудан түшкөн кирешелер орто эсеп менен 12,8%ды түзүп, тескеринче,

акыркы эки жылда азайган. Өлкө айыл чарба багытын кармангандыктан жана калктын басымдуу бөлүгү айыл жеринде жашагандыктан бул киреше булагын көбөйтүүгө мамлекеттик органдар тарабынан да, жеке адамдар тарабынан да максаттуу аракеттер жасалышы керек. Анткени, келечекте үй чарбаларынын кирешесинин 30%га чейинкисин ушул булак түзүш керек. Ал эми үй чарбаларынын киши башына эсептелген бир айлык керектөө чыгымдары төмөнкүчө мүнөздөлөт: тамак-ашка (5 жылга орточо 54%) жана азык-түлүк эмес товарларга (26%) жумшалган чыгымдар басымдуулук кылат. Мисалы, 2016-жылды алсак, тамак-аш азыктары – 52,3%, ал эми азык-түлүк эмес товарлар – 26,7%ды түзгөн. Мында салыштыруу үчүн тейлөө акыларына төлөө 21,0% болгонун эскертип өтөбүз. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө адамдардын тейлөө чөйрөсүндөгү керектөөлөрүндө туризм жок. Бул туристтик багыттагы керектөөлөрдүн али статистика органдары аркылуу эсепке алынбаганы менен түшүндүрүлөт. Бирок калктын керектөө куржунунда туризм өтө аз үлүштү ээлегенин айта алабыз. Себеби, үй чарбаларынын жалпы кирешелеринин 50%дан ашыгы тамак-ашка жумшалган коомдо эс алуу жана руханий өнүгүүгө багытталган керектөөлөргө каражат бөлүү мүмкүн эмес.

Бирок коомдо кеч никеге туруу тенденциясынын жогорулашы, аз балалуу жуптардын санынын көбөйүшү, ишкердиктен түшкөн кирешелердин өсүшү, аялдардын жумушка көп тартылышы ж.б. кандайдыр бир деңгээлде жакынкы аралыкта туризмге болгон суроо-талаптардын өсүүсүн шарттайт.

Өлкө экономикасынын өнүгүшү менен калктын жыргалчылыгын жогорулатуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрү пайда болуп жатат. Калктын кирешелеринин көбөйүшү жана ага жараша анын керектөөлөрүнүн өсүшү мамлекеттин социалдык-экономикалык саясатында адекваттуу өзгөрүүлөрдү жаратууда. Эреже катары, кирешелер менен ага жараша керектөөлөрдүн деңгээли калктын жашоо деңгээлин аныктап турат. Жалпы керектөө куржунунда материалдык эмес, башкача айтканда, физикалык жана руханий өнүгүүгө багытталган керектөөлөрдүн үлүшүн көбөйтүү боюнча алгылыктуу

иш-чаралар алдыда турат. Демек, социалдык чөйрөнүн мүнөздүү өнүгүү белгиси калктын туризм жана эс алуу багытындагы кызматтарды пайдалануу боюнча чыгымдарынын көлөмүнүн тынымсыз жогорулашы менен аныкталат.

Мына ошентип, Кыргызстанда туризмдин жайгашуусунун бир кылка эместиги анын аймактарынын табигый-географиялык жана экономикалык өзгөчөлүктөрү менен эле эмес, алардын ар түрдүү социалдык абалы менен да тастыкталат. Рынок экономикасынын механизмдеринин толук кандуу иштеши социалдык инфраструктуранын ишкана-уюмдары тарабынан калкка көрсөтүлгөн кызматтардын курамынын өзгөрүшүнө алып келет. Сунуш кылынган кызматтардын катышы өзгөрүп, анда туристтик кызматтардын үлүшү сезилерлик көбөйүшү коомдук социалдык жактан өсүп-өнүккөнүн далилдейт.

Муну менен бирге социалдык чөйрөнүн рыноктук мамилелер шартында өнүгүүсүнүн өзгөчө мүнөздөмөсү болуп акы төлөнүүчү кызматтардын катышынын басымдуулук кылышы эсептелет. Пландуу экономика мезгилинде социалдык-руханий мүнөздөгү бир топ кызматтар акысыз көрсөтүлгөнү баарыбызга маалым. Мисалы, айрым окумуштуулардын 1975-жылы Украина ССРи боюнча изилдөөлөрү акысыз кызматтардын үлүшү коммуналдык-турак-жай чарбасында 9,4%, саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт, социалдык камсыздоодо 34,4%, билим берүүдө 45,1%, маданият жана искусстводо 10,4%, башка тармактарда 0,7% түзгөнүн көрсөткөн [79, 42-б.]. Ошондой эле социалдык-турмуш-тиричилик маанидеги кызматтардын акы төлөнүүчү түрлөрү басымдуулук кылган. Азыркы учурда да социалдык багыттагы мамлекеттин башкы милдети билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият жана искусствонун, ошондой эле социалдык туризмдин негизги чыгымдарын стабилдүү түрдө каржылоо болушу керек.

Туристтик сунуштун кабыл алынуу деңгээлин аныктоодо социологиялык иликтөө жакшы жардам берет. Алсак, тигил же бул туристтик ишкананын кызматтарына кайрылууда респонденттердин 26% – интернет, 18,7% – радио жана телеберүү, 22,3% – жарнама, 19% – тааныштар,

14% журналдар ж.б. аркылуу жолдомо алышары белгилүү болду. Туристтик агенттикти тандоодо кардарлар негизинен маалыматтардын расмий эмес булактарына да таянышат. Буга айрыкча жаштар жана улуу муундун өкүлдөрүнүн тандоосу мисал болот. Тандоо процессинде компаниялардын белгилүүлүгү да маанилүү орунду ээлейт [5, 911-б.].

Туризмдин социалдык потенциалын аныктоодо, биздин оюбузча, азыркы кыргыз туристинин социалдык портретин түзүү да зарыл иштердин бири болуп эсептелет.

Кыргызстанда туризм массалык кубулушка айлана элек жана азыркы туристти типтүү касиеттери (белгилери, мүнөздөрү) менен так “сүрөттөө” татаал. Бул процесс эмгекти жана убакытты көп талап кылат, кадимки статистикалык усулдар менен катар жекече изилдөөлөрдүн негизинде иштөө реалдуу көрүнүштү бере алышы мүмкүн.

Буга чейинки изилдөөлөрдүн жана байкоолордун жыйынтыктарын эске алуу менен азыркы орточо статистикалык типтүү кыргыз туристинин социалдык портретин төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот: ал 45-55 жаштагы (көбүнчө) эркек адам, жогорку билимдүү, шаарда жашайт, орто кирешелүү: орточо айлык акысы 20-25 миң сомду түзөт, мындан тышкары кошумча киреше алуу булактары бар: үй чарбачылыгы, балдарынын жардамы (кээ бирлеринин коррупциялык негизде кирешеси болушу мүмкүн) ж.б. Ден соолугу чың десек болот, бирок кандайдыр бир деңгээлде “пассивдүү” оорулуу болушу (жүрөк-кан тамыр системасы, таяныч-кыймылдаткыч системасы ж.б. боюнча) ыктымал. Үй-бүлөлүү, 2-3 балалуу. Ар кандай көңүл ачуучу кызматтарга ашыкча чыгым кыла бербейт. Тамактануудан да финансылык үнөмдөөнү көздөйт. Бирок жакындары үчүн белектерди алууга көп чыгым кылууга даяр. Эс алуунун узактыгы 7-10 күн болушу мүмкүн. Кызматтын сапатына анчалык талапчыл (придирчив) эмес. Стресс абалга туруктуулугу менен айырмаланып, кыдыруучу өлкөдөгү ар кандай саясий же социалдык толкундоолордон анчалык коркпойт, чоочубайт. Туристтик мотивациясына таасир этүүчү негизги факторлорго “өзүн көрсөтүү”

жөндөмү, ошондой эле эркиндикти сезүү, көндүм чөйрөнү алмаштыруу, жаңы курч сезимдерге туш болуу, жаңы ой-пикирлерге ээ болуу, ден соолукту чыңдоо, жумуштан жана үй тиричилигинен дем алуу ж.б. кирет. Ал эми жекече каалоо, финансылык мүмкүнчүлүгү, жекече туристтик тажрыйбасы саякат мезгилинде өзүнүн керектөөлөрүн канааттандырууда чечүүчү ролду ойнойт. Саякат мезгилинде анын активдүү жана пассивдүү формаларын айкалыштырганды жактырат.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстанда, анын аймактарында туризм тармагынын калыптанышы жана өнүгүшү үчүн ар кандай деңгээлдеги социалдык потенциал бар десек болот. Туризмди уюштуруу иштеринде жана туристтик сунуш стратегиясында калктын өзгөрүлмөлүү демографиялык структураларын, анын жашоо деңгээлинин өсүү динамикасын, өлкө ичиндеги жана сыртына болгон адам кыймылдарын эсепке алуу талапка ылайык. Туристтик кызматтарды пайдалануунун потенциалдуу көлөмүн аныктоо жогорку көрсөткүчтөрдүн сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү менен тыгыз байланышта, ар аймактын, ар улуттун менталитетин, салт-санааларын, көндүмдөрүн жана каалоолорун кылдаттык менен эске алуу зарыл. Талдоо көрсөткөндөй, бул багыттарда жер-жерлерде (айрыкча айыл жерлеринде) адегенде уюштуруучу, үйрөтүүчү жана таасир этүүчү иш-чараларды көп өткөрүү талап кылынат.

Ошондой эле Кыргызстандын социалдык чөйрөсүнүн өнүгүү абалын аймактык чектерде изилдөөдө социалдык-географиялык аспект чоң мааниге ээ. Себеби, тигил же бул территориянын социалдык тармагынын өнүгүүсүнүн принциптерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн иликтөө социалдык инфраструктуранын объектилерин оптималдуу жайгаштырууга ыңгайлуу шарттарды түзөт. Бул максатта территориялардын социалдык чөйрөсүнүн өнүгүүсү мамлекеттин аймактык социалдык-экономикалык өнүгүү программаларынын ажырагыс бөлүгү катары каралууга тийиш.

2.2. Аймакта туризм инфраструктурасынын өнүгүү жана жайгашуу абалын талдоо

Кыргызстандын түштүк аймагында дарылануу же шыпаа табуу маанисиндеги биринчилик туристтик объектилер байыркы заманда эле пайда болгон. Алсак, XVIII-XIX кылымдарда эле дары булактардын негизинде Жалал-Абад дарылоо жайы иштеп келген. Бирок азыркы туристтик комплекстин негизги материалдык-техникалык базасын түзгөн объектилердин массалык курулушу совет дооруна таандык. Айрыкча өткөн кылымдын 60-жылдары калктын эс алуусун жакшыртуу максатында бир катар мамлекеттик чечимдер кабыл алынган. Мисалы, Кыргызстан Компартиясынын БКнин жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 1969-жылдын 28-августундагы “КПСС БКнин, СССР Министрлер Советинин жана ВЦСПСтин 1969-жылдын 30-майындагы “Өлкөдө туризмди жана экскурсияларды андан ары өнүктүрүү боюнча чаралар жөнүндө” № 411 токтомун ишке ашыруу жөнүндө” токтомунда чарбалык, профсоюздук жана башка уюмдардын каражаттарын колдонуу менен шаар четинде эс алуу зоналарын, туристтик-ден соолукту чыңдоочу лагерлерин, дем алуу үйлөрүн, балыкчылардын жана аңчылардын үйлөрүн, балдар туристтик станцияларын куруу каралып, туристтик шаймандарды прокатка берүү жана ишканаларда жана окуу жайларда аларды жамааттык колдонуу базаларын өнүктүрүү маселеси көтөрүлгөн [75, 198-б.]. Ошондой эле 1976, 1980 жана 1981-жылдары эс алуу комплексинин материалдык-техникалык базасын жакшыртуу, ал үчүн керектүү жерлерди бөлүп берүү боюнча кабыл алынган токтомдор Кыргызстанда туристтик чарбанын калыптанышына жана өнүгүшүнө зор өбөлгө түзгөн. Бул жылдары 100дөн ашык объекттен турган рекреациялык мекемелердин торчосу түзүлүп, республиканын азыркы туризм тармагынын негизги имараттары курулган [58, 53-б.]. Алардын ичинен өлкөнүн түштүгүндө жайгашкан “Жалал-Абад” курортун, Арстанбап

пансионатын жана пионер лагерлерин, туристтик базаларды белгилеп кетүүгө болот.

Туризмдин социалдык жана экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизги багыттарынын бири болуп анын ишканалар торчосунун территориялык уюштурулушун мындан ары жакшыртуу эсептелет. Туристтик торчонун өнүгүү деңгээлине анын территориялык уюштурулушунун төмөнкүдөй факторлору таасир берет: калктын жыштыгы, шаар жана айыл пункттарынын чондугу, калктуу пункттардын ортосундагы аралык, өндүрүштүк ишканалардын, административдик жана маданий борборлордун жайгашышы, транспорттук байланыштар, калктын жана товарлардын негизги кыймылынын багыты жана интенсивдүүлүгү ж.б.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык, өлкөнүн түштүк аймагында азыркы мезгилдеги туристтик объектилердин жайгашуусу боюнча маалыматтар 2.2-табл. келтирилди.

2.2-таблица - Аймак боюнча туризм чөйрөсүндө ишмердүүлүк жүргүзгөн ишканалар, 2012-2016-жылдар

	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.	2015-ж.	2016-ж.	Өсүү темпи, 2016-ж 2012-жылга карата % м-н
<i>Мейманканалар</i>						
Баткен областы	3	4	5	5	5	166,7
Жалал-Абад областы	10	10	10	10	11	110,0
Ош областы	3	3	3	3	3	100
Ош шаары	8	10	11	11	10	125,0
Баары	24	27	29	29	29	120,8
<i>Туризм жана эс алуу мекемелери</i>						
Баткен областы	1	4	4	4	4	400
Жалал-Абад областы	20	21	23	27	27	135,0
Ош областы	5	5	5	5	5	100
Ош шаары	9	9	9	10	11	122,2
Баары	35	39	41	46	47	134,3
<i>Туристтик агенттиктер</i>						
Баткен областы	16	16	12	12	12	75,0
Жалал-Абад областы	55	60	61	59	61	110,9
Ош областы	18	20	19	22	24	133,3
Ош шаары	133	139	144	152	157	118,0
Баары	439	492	529	599	676	153,9
<i>Санатордук-курорттук мекемелер</i>						
Баткен областы	3	3	4	4	4	133,3
Жалал-Абад областы	8	9	9	9	9	112,5
Ош областы	4	4	5	5	5	125,0
Ош шаары	6	6	6	6	6	100
Баары	21	22	24	24	24	114,3

Булагы: Туризм в Кыргызстане. 2012-2016. Статистический сборник. -Бишкек, 2016. 24-25-б.

Көрүнүп тургандай, акыркы 5 жылдын ичинде түштүк аймакта жайгашкан туризм чөйрөсүндөгү ишканалардын (юрдикалык тараптардын) саны улам көбөйүп барат. Тактап айтканда, каралган убакыт ичинде мейманканалардын саны – 5, туризм жана эс алуу мекемелер – 12, саны жактан эң көп болгон туристтик агенттиктер – 237, санатордук-курорттук мекемелер 3 бирдикке көбөйгөн. Ал эми ишканалардын жалпы сандык өсүшү 33%ды түзгөн. Мында кескин сандык өсүш менен (1,5 эсе) туристтик

агенттиктер өзгөчөлөнүп турат. Мисалы, Ош шаарында 5 жылдын ичинде 24 чарбалык бирдик кошулган.

2016-жылга карата Кыргызстандын түштүк аймагында туризм чөйрөсүндө иш алып барган ишкана-уюмдардын территориялык жайгашуусу

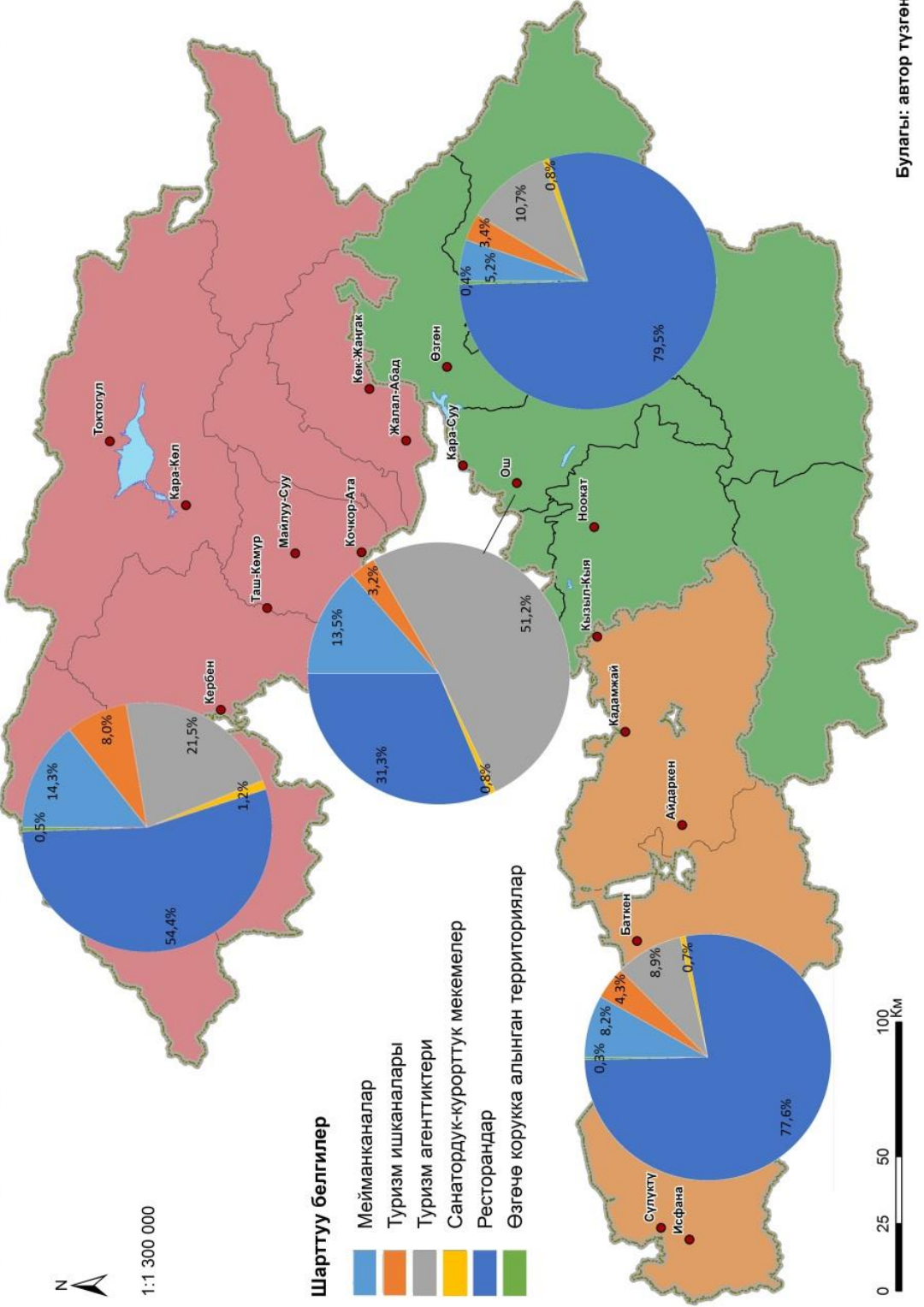
2.1-картада келтирилди.

Ал эми 2016-жылга карата жогорудагы аймактык көрсөткүчтөрдү республикалык көрсөткүчтөр менен салыштырып көрсөк, аймактагы мейманканалар республикадагы мейманканалардын жалпы санындагы үлүшү 17,3% түзөт, туризм жана эс алуу мекемелери – 20,4%, туристтик агенттиктер – 28,1%, санатордук-курорттук мекемелер – 32%. Демек, заманбап объектилердин саны көп болгондугуна карабастан аймактын туризм тармагынын материалдык-техникалык базасы, анын азыркы жайгашышы аймактык рекреациялык потенциалга ылайык келбейт. Анткени, бул территорияда табигый-туристтик потенциалы боюнча Ысык-Көл областынан кийин 2-орунда турган Жалал-Абад областы жайгашкан. Бул багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөр область “эң жагымдуу” категориядагы рекреациялык территорияга кирерин аныктаган [59, 39-б., 63, 106-б.].

Ушуга байланыштуу аймактагы (жалпы эле республикада да) туризмдин өнүгүүсүнө бөгөт койгон башкы факторлор – туристтик инфраструктура объектилеринин сан жагынан жетишсиздиги, материалдык-техникалык базасынын сапаттык жактан начардыгы, эскилиги ж.б. Анткен менен тиешелүү объектилерде реконструкциялоо жана модернизациялоо иштери жылдан жылга интенсивдүү жүрүп жатканын белгилей кетүү зарыл. Туристтик тейлөөгө заманбап технологиялар киргизилип жатат.

Кийинки таблицада каралып жаткан аймакта жайгашкан туризм жана эс алуу ишкана-уюмдарынын иштөө мезгили боюнча малыматтар берилди (2.3-табл.).

2.1 - карта. Кыргызстандын түштүк аймагында 2016-жылга туризм чөйрөсүндө аракеттенген ишканалардын территориялык бөлүнүшү

2.3-таблица – Аймактагы туризм жана эс алуу ишкана-уюмдарынын 2016-жылдагы иштөө мезгили боюнча маалыматтар

Территория бирдиктери	Баары		анын ичинен			
			жыл бою		сезондуу	
	саны	аймактагы үлүшү	саны	аймактагы үлүшү	саны	аймактагы үлүшү
Баткен областы	15	14,4	13	17,3	2	6,9
Жалал-Абад областы	52	50	36	48	16	55,2
Ош областы	10	9,6	4	5,3	6	20,7
Ош шаары	27	26	22	29,4	5	17,2
Баары	104	100	75	100	29	100

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде эсептелинди.

Таблицадан көрүнүп тургандай, 2016-жылы түштүк аймакта жалпысынан 104 туризм жана эс алуу ишкана-уюмдары иштеген (бул республикалык көрсөткүчтүн 22,3%ын түзөт). Алардын саны боюнча Жалал-Абад областы алдыда турары анык – толук 50%ын ээлеп турат. Аймакта сезондуу иштеген ишканалардын үлүшү 30%га жакындап барат. Мындан улам туристтик агымды кеңейтүү, аны күз-кыш мезгилдеринде да тартуу үчүн сезондук ишканаларды жыл бою иштөө графигине өткөрүү максатка ылайык. Бул иш-чаралар жергиликтүү башкаруу органдарынын аймактык өнүгүү программаларында сөзсүз түрдө камтылышы керек.

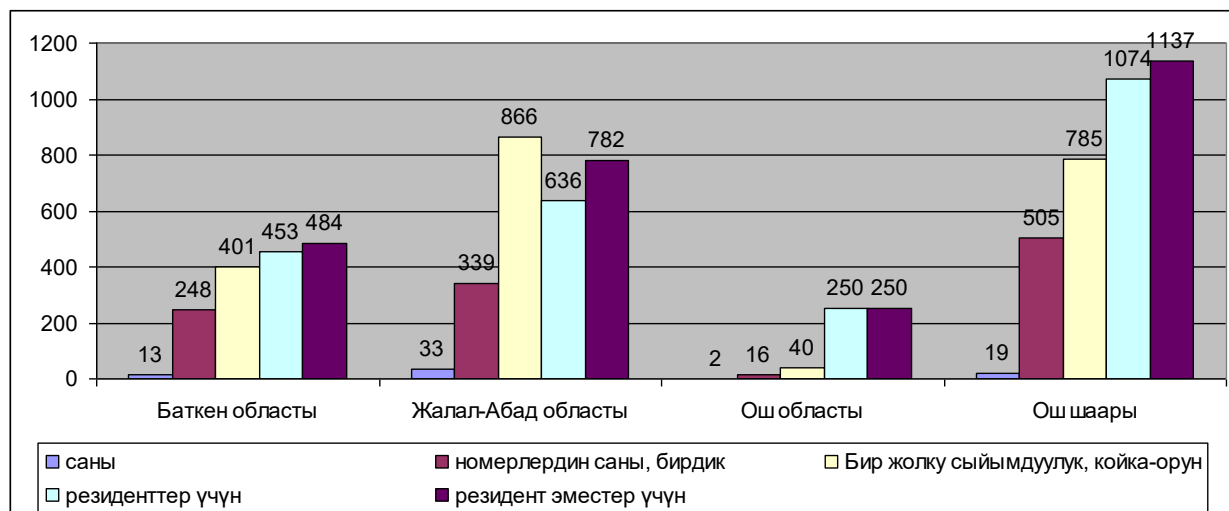
Албетте, аймактагы жайгаштыруу каражаттарынын сыйымдуулук көрсөткүчтөрү жана акы төлөмдөрү ар түрдүү. Мисалы, алардын классикалык мисалы болгон мейманканалардын негизинде талдоо жүргүзүп көрөлү (2.4-табл.).

2.4-таблица - Аймактагы мейманканалардын 2016-жылга негизги көрсөткүчтөрү

Территориялык бирдик	Саны	Номерлер дин саны, бирдик	Бир жолку сыйымдуулугу, койка-орун	Суткалык орундун орточо наркы, сом	
				резиденттер үчүн	резидент эместер үчүн
Баткен областы	13	248	401	453	484
Жалал-Абад областы	33	339	866	636	782
Ош областы	2	16	40	250	250
Ош шаары	19	505	785	1074	1137
Баары	67	1108	2092	-	-

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде эсептелинди.

Бул таблица график түрүндө 2.2-чиймеде чагылдырылды.

2.2-чийме. 2016-жылга аймактагы мейманканалардын сыйымдуулук көрсөткүчтөрү

Статистикалык маалыматтар көрсөткөндөй (1- жана 3-таблицадагы айрым көрсөткүчтөрдүн дал келбегендиги бар), номерлердин саны мейманканалардын санына эмес, көлөмүнө жараша. Алсак, Ош шаарындагы 19 мейманканалардын номердик фонду аймактын бардык мейманканаларынын номердик фондунун дээрлик жарымын (45,7%) ээлейт. Мында туристтик потенциалдуу Жалал-Абад областынын үлүшү 30,6%га барабар. Ал эми суткалык орундардын орточо баасы ар аймактарда ар түрдүү. Мында Ош областындагы көрсөткүч Баткен областына салыштырмалуу дээрлик 2 эсе арзандыгы түшүнүксүз (статистикалык маалымат берүүчүлөрдүн так эмес берүүлөрүнөн болушу мүмкүн). Ошондой эле резидент эместер үчүн номерлердин баасы анча айырмаланбайт – 5,5%дан 18%га чейин. Бул айрыкча айыл жериндеги жайгаштыруу каражаттары үчүн туура деп эсептейбиз.

Туристтик инфраструктуранын курамында жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын (ЖАК) иш-аракетинин мааниси чоң. Алардын номердик фонду туристтерди кабыл алууда жана жайгаштырууда чечүүчү ролду ойнору талашсыз (2.5-табл.).

2.5-таблица - Аймактагы жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын 2016-жылга номердик фонду

Жайгаштыруунун адистештирилген каражаты	Баткен областы		Жалал-Абад областы		Ош областы		Ош шаары		Баары
	саны	үлүш ү %	саны	үлүш ү %	саны	үлүшү %	саны	үлүш ү %	
Туристтик базалар	-	-	380	100	-	-	-	-	380
Конок үйлөрү	-	-	-	-	-	-	120	100	120
Санаторийлер	-	-	378	88,3	50	11,7	-	-	428
Балдар санаториялары	-	-	225	100	-	-	-	-	225
Санаторий-профилакториялар	-	-	-	-	210	65,6	110	34,4	320
Эс алуу үйлөрү	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Эс алуу пансионаттары	-	-	460	100	-	-	-	-	460
Дарылануучу пансионаттар	-	-	-	-	-	-	100	100	100
Эс алуу базалары	-	-	120	100	-	-	-	-	120
Спорттук-ден соолукту чыңдоочу лагерлер	110	100	-	-	-	-	-	-	110
Ден соолукту чыңдоочу балдар комплекстери	160	13,1	771	63,1	290	23,8	-	-	1221

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде эсептелинди.

Эске сала кетсек, изилденип жаткан аймакта 2014-жылга жайгаштыруунун адистештирилген каражаттары бардыгы болуп 33 объект (жалпы республикалык көрсөткүчтүн 19,2%), ал эми андагы койкалардын саны 3966 (13,5%) орунду түзгөн [63, 125-б.]. Демек, 2.5-таблица аймактын территориясы боюнча туризм үчүн абдан керектүү жайгаштыруу каражаттарынын бирдей эмес жайгашканын ачык айкындап турат. Бул, албетте, туристтерди тартууга жана жайгаштырууга кедергисин тийгизип келет. Алсак, Баткен областында айрым ден соолукту чыңдоочу объектилерди кошпогондо жайгаштыруунун адистештирилген каражаттары жокко эсе. Бир да областта (шаарда) алардын бардык түрү текши жайгашкан эмес. Мунун натыйжасында территориялардын рекреациялык потенциалы жетиштүү өздөштүрүлбөй жатат, жергиликтүү калктын социалдык муктаждыктарын чечүүнүн эффективдүү жолу колдонулбай келет.

Мына ошентип, кийин курулган айрым объектилерге карабастан, профессор А.Г.Низамиев 1996-жылы белгилегендей, жалпысынан туризмдин материалдык-техникалык базасы дагы деле өлкөнүн туристтик потенциалына дал келбейт, анын объектилери бардык көрсөткүчтөрү боюнча эл аралык стандарттарга жооп бербейт [59, 46-б.]. Андан бери аймактын айрым бир территорияларында, айрыкча ыңгайлуу туристтик зоналарда (мисалы, Чыйырчык ашуусунда, башка жайлоолордо), улуттук жаратылыш парктарында (“Кара-Шоро”, “Кыргыз-Ата”) түзүлгөн боз үй жана чатыр тибиндеги сезондуу жайгаштыруу каражаттарын кошпогондо капиталдык негиздеги ири объектилер (имараттар) дээрлик курулган жок.

Түштүк аймактын (деги эле Кыргызстандын) калкынын басымдуу бөлүгүн айыл жашоочулары түзгөндүктөн алардын социалдык-экономикалык бакубаттуулугун жаратууда туризмдин ролу чоң экендигинде талаш жок. Башкача айтканда, Т.Б.Жолдошова белгилегендей, “туризм айыл калкына жергиликтүү экономикалык базаны өнүктүрүүгө жардам берет жана жашап кетүүгө кошумча каражат булагы болуп саналат” [29, 49-б.] жана айыл жергесинде жакырчылыктын деңгээлин кыскартууну, демографиялык кризистин жагымсыз натыйжаларын алдын алууну, эмгек рыногунда сунуштар менен керектөөлөрдүн балансын камсыздоону, айыл жашоочуларын иш менен камсыз кылууну, айылдын эмгек жана кадрдык ресурстарын оптималдаштырууну шарттап турат [71, 17-б.]. Мына ушул максаттарды ишке ашырууда айыл жерлеринде өзгөчө корукка алынган жаратылыш территорияларын оптималдуулук жана рационалдуулук принциптерде туризм жаатында пайдалануу бир эле мезгилде аймак үчүн социалдык да, экологиялык да натыйжа берет. Бул үчүн аймакта жетиштүү табигый база бар деп эсептейбиз. Бул максатта 2.6-табл. Кыргызстандын түштүк аймагында жайгашкан өзгөчө корукка алынган территориялар боюнча маалыматтарды келтирдик.

2.6-таблица - Аймакта өзгөчө корукка алынган жаратылыш территориялары боюнча 2016-жылга карата маалыматтар

Территориялык бирдиктер	Коруктар		Жаратылыш парктары	
	саны	аянты, миң га	саны	аянты, миң га
Баткен областы	1	66,2	1	40,0
Жалал-Абад областы	4	174,9	2	62,5
Ош областы	1	27,4	2	25,5
Баары	6	268,5	5	128,0

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде

Демек, азыркы мезгилде түштүк аймакта 6 мамлекеттик корук жана 5 улуттук жаратылыш парктары жайгашкан. Алардын жалпы аянты 396,5 миң га га барабар. Адистер белгилегендей, коруктар өзүнүн аткаруу милдети боюнча илим-изилдөөчү мекеме болгонуна карабастан уникалдуу жаратылыш шарттары менен экологиялык туризмди уюштуруучулар үчүн эң кызыктуу объект болуп саналат. Бирок аны иштетүү мүнөзү боюнча маселе дайыма талаш-тартышты жаратып келет. Себеби, туризм чарбалык тармак болуп саналгандыктан, рекреациялык иш-аракеттерге тартуу коруктардын статусун бузуп, анын негизги милдетине каршы келиши мүмкүн. Коруктарда туризмди массалык түрдө өнүктүрүү мүмкүн эмес (техникалык жактан да ишке ашпайт), бирок аларда чектелген, кылдат регламенттелген туризмди ишке ашыруу жергиликтүү калктын социалдык абалын жакшыртууга, аймактык экономиканы дифференциациялоо аркылуу өнүктүрүүгө жол ачат [63, 87-88-б.]. Ал эми улуттук жаратылыш парктары туризмди таанып-билүү, экологиялык, спорттук жана илимий максаттарда уюштурууга мүмкүн болгон территориялар болуп саналат.

Улуттук туризм тармагынын инфраструктурасын өнүктүрүү максаты республикалык жана аймактык масштабдагы иш-чараларды аткарууну талап кылат. Бул жерде белгилеп кетүүчү маанилүү жагдай бар: туристтик инфраструктураны өнүктүрүүдө борбордук аймакка (негизинен Бишкек шаарына) жана өлкөнүн башкы рекреациялык борбору болгон Ысык-Көл өрөөнүнө басымдуу көңүл бурулуп жатат (алсак, анда тиешелүү

инфраструктуралык каражаттарды куруу менен 2014- жана 2016-жылдары Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндары уюштурулду).

Республикада аймактык “тегиздөөчү” (пропорционалдык) маанидеги саясат жүргүзүлбөй, аймактык тескөөчү же жөнгө салуучу (мисалы, инвестициялык салымдарды тиешелүү тараптарга буруу боюнча) рычагдар иштебей жатат. Башка эл чарба тармактары менен шайкеш туризм чөйрөсүндө комплекстүү прогноздоо, узак мөөнөттүү пландаштыруу, “тегиз” территориялык уюштуруу сыяктуу программалар жок. Мамлекеттик масштабдагы айрым социалдык же экономикалык ири иш-чаралар “аймактык кезек принциби” менен өткөрүлсө максатка ылайык болот. Алсак, мисалы, Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын 3-этабын түштүк областтарынын биринде уюштуруу туризм инфраструктурасынын жаңылануусунда чечүүчү фактор болоор эле.

Туризм жаатындагы инфраструктураны эффективдүү өнүктүрүү жана пропорционалдуу жайгаштыруу ички жана сырткы инвестицияларды тартуудан түздөн-түз көз каранды. Жогорудагы талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө бул багыттагы ири масштабдуу иш-чаралар (жетишкендиктер) али жок. Ата мекендик жана чет элдик инвестициялык салымдарды тартуу үчүн жагымдуу укуктук жана экономикалык-уюштуруучулук шарттарды түзүү, рекреация жана туризм чөйрөсүндөгү чет элдик алдыңкы тажрыйбаларды колдонуу, эл аралык инновациялык технологияларды кийирүү аркылуу заманбап туристтик инфраструктураны түзүүгө болот. Албетте, жогорку кирешелүү туризм бизнесин калыптандыруу, анын инфраструктуралык торчосун территориялык жайгаштыруу ар бир аймактын географиялык, тарыхый, социалдык, экономикалык жана экологиялык өзгөчөлүктөрүн жана абалдарын тыкыр эске алуу менен жүргүзүлүшү шарт.

Расмий статистикада аймактык маалыматтар жок болгону менен жалпы республикалык маалыматтар аркылуу бул багыттагы абалды аныктоого болот. Алсак, 2016-жылы туризм чөйрөсүнө 3,4 млн АКШ доллары

өлчөмүндө чет элдик түз инвестициялар тартылган жана бул 2015-жылга караганда 2,5 эсеге аз болгон. Мында 2016-жылга чет элдик түз инвестициялардын жалпы көлөмүндөгү туризмге багытталган бөлүгүнүн үлүшү 0,4%ды түзгөн (2015-жылы – 0,5%). Негизги инвестор-өлкөлөр болуп салттуу түрдө АКШ (65,5%) жана Россия (19,1%) эсептелет [90, 13-б.]. Бул туризм чөйрөсүндө чет элдик финансылык салымдардын өтө аз өлчөмдө өздөштүрүлүп жатканын далилдейт.

Аймакта туризмдин мындан аркы өнүгүүсү областтарында жаңы туризм объектилердин курулуусун шарттайт. Азыркы учурда аймакта инфраструктуранын белгилүү тармактарын өнүктүрбөй туруп, ички жана сырттан кирүү туризминин өнүгүүсүн камсыз кылуу мүмкүн эмес. Туристтик фирмалардын эң негизги маселеси туристтерди өзүнө тартуучу, чакыруучу атайын долбоорлорду иштеп чыгуу болуп эсептелет. Ал эми туристтик фирмалардын материалдык-техникалык базасын жакшыртуу жергиликтүү бийликтин көзөмөлүсүз ишке ашпайт.

Туристтик инфраструктуранын экинчилик элементтерин түзгөн транспорт, байланыш, коомдук тамактануу объектилери негизги каражаттарынын начар абалы менен мүнөздөлөт. Алсак, сырттан келүүчү туристтерди негизги ташуучу болгон авиабайланыштын учуучу каражаттары саны жана учуу зонасынын географиясы боюнча абдан чектелүү. Кыргыз авиакомпанияларына “кара тизмеде” болгондуктан Европа союзунун территориясына учууга уруксат жок.

Аймактын сырттан кирүү туризмин жана эс алуунун заманбап өнүккөн инфраструктурасын жана материалдык базасын түзүү максатын көздөгөн жана ага шыктандыруучу (стимул берүүчү) ар кандай туризмди өнүктүрүү, калктын ден солугун чындоо жана эс алуусун уюштуруу системасын модернизациялоочу концепцияларды кабыл алуу кечиктирилгис кадамдардан болушу керек. Мындай концепциялардын негизинде аймакта ден соолукту чындоочу мекемелерди башкаруу структуралары түзүлүп, курорттордун, санаторийлердин жана эс алуу үйлөрүнүн материалдык-техникалык базасын

инвентаризациялоо жүргүзүлөт, эң башкысы туристтик иш-аракеттер үчүн кошумча инвестициялар тартылат.

2.3. Аймактын туризм тармагынын чарбалык ишмердүүлүгүнө социалдык-географиялык талдоо жүргүзүү

Туризм ишмердүүлүгүн социалдык-географиялык талдоо үчүн анын чарбалык субъектилеринин тиешелүү иш-аракеттерин иликтөө зарыл. 2017-жылдын 1-январына карата Кыргызстанда туризм чөйрөсүндө түз жана кыйыр түрүндө ишмердик жүргүзгөн 104,1 миң чарбалык субъектилер (юридикалык жана жеке тараптар) катталган. Аларга туристтик маанидеги бардык ишкана-уюмдар, коомдук тамактануу жана жайгаштыруу каражаттары, транспорттук ишканалар, өзгөчө корукка алынган жаратылыш территориялары ж.б. кирет. Бул көп сандагы субъектилердин ичинен 11 миңи (же 10,6%ы) – түздөн түз эс алуу жана туризм жаатында иш алып барган (мейманканалар, эс алуу базалары, ден соолукту чыңдоочу жайлар, ресторандар ж.б.) [90, 11-б.].

2016-жылга туризм чөйрөсүндө түзүлгөн кошумча дүң нарк 21,5 млрд. сомго барабар болуп, өлкөнүн ИДПнун 4,7%ын түздү.

Эреже катары, туризм тармагын экономикалык- же социалдык-географиялык талдоонун борбордук компонентин кардар катары туристтер түзүшөт. Мындан улам туристтер менен байланышкан көрсөткүчтөрдү, аларды тейлөө чөйрөсүн жана ага байланышкан процесстерди карайбыз.

Статистикалык маалыматтарга таянсак, Кыргызстанда тейленген туристтердин (эс алуучулардын) саны динамикалуу өсүп жатканы байкалат (2.7-табл.).

2.7-таблица - 2012-2016-жылдар аралыгында Кыргызстанда тейленген туристтердин сандык көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2012		2013		2014		2015		2016		Өсүү темпи, 2016-ж 2012-ж карата % м-н
	саны	үлүш ү %	саны	үлүш ү %	саны	үлүш ү %	саны	үлүш ү %	саны	үлүш ү %	
Туристтердин жалпы саны, миң адам	1199,4	100	1132,2	100	1245,0	100	1265,1	100	1273,2	100	106,1
анын ичинде											
уюштурулган сектордо	631,9	52,7	671,6	59,3	698,0	56,1	706,4	55,8	627,6	49,3	99,3
уюштурулбаган сектордо	567,5	47,3	460,6	40,7	547,0	43,9	558,7	44,2	645,6	50,7	113,7

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде эсептелди.

Көрүнүп тургандай, 2013-жылды эске албаганда (өткөн жылга салыштырмалуу 5,6%га кыскаруу болгон), калган жылдары бир аз болсо да (10%га жетпеген) өсүш байкалат. 2016-жылдан башка бардык жылдары уюштурулган сектордо эс алгандардын үлүшү 50%дан ашкандыгын белгилей кетүү зарыл. Бирок бул да эң жакшы көрүнүш эмес (60%га да жетпейт), тейлөө инфраструктурасынын жетишсиздигинен жана сервистин начардыгынан улам уюштурулбаган сектордо эс алган туристтердин саны мурдагыдай эле басымдуу.

Эми ушул эле көрсөткүчтөрдү аймактын деңгээлинде карап көрөлү.

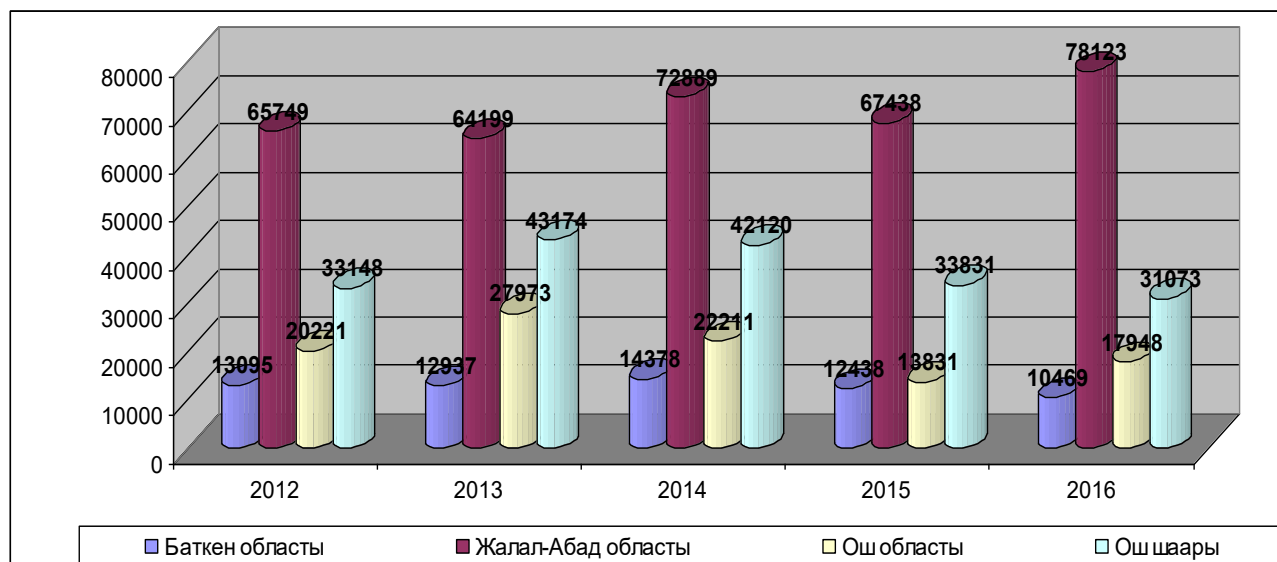
2.8-табл. Кыргызстандын түштүгүндө туризм чөйрөсүндө алектенген ишкана-уюмдарга келген туристтердин сандык көрсөткүчтөрү территориялык бирдиктер боюнча берилди.

2.8-таблица - 2012-2016 - жылдары түштүк аймакта тейленген туристтердин сандык көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2012-ж.		2013-ж.		2014-ж.		2015-ж.		2016-ж.		Өсүү темпи, 2016-ж 2012-ж карата % менен
	саны	үлүш Ү %	саны	үлүш Ү %	саны	үлүш Ү %	саны	үлүш Ү %	саны	үлүш Ү %	
Баткен областы	13095	2,1	12937	1,9	14378	2,1	12438	1,8	10469	1,7	79,9
Жалал-Абад областы	65749	10,4	64199	9,6	72889	10,4	67438	9,5	78123	12,4	118,8
Ош областы	20221	3,2	27973	4,2	22211	3,2	13831	2,0	17948	2,9	88,7
Ош шаары	33148	5,2	43174	6,4	42120	6,0	33831	4,8	31073	4,9	93,7
Баары	132213	20,9	148283	22,1	151598	21,7	127538	18,0	137613	21,9	104,1

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде эсептелди.

Таблицанын көрсөткүчтөрү көрсөтмөлүүлүк үчүн төмөнкү графикте чагылдырылды (2.3-чийме).

2.3-чийме. 2012-2016-жылдар аралыгында Кыргызстанда тейлеген туристтердин сандык көрсөткүчтөрү

Булагы: автор түзгөн

Талдоонун алдында мында жогорку 2.7-табл. маалыматтар менен 2.8-табл. маалыматтарын салыштыруу туура эместигин белгилеп кетүү зарыл. Анткени, расмий маалыматтарда бул көрсөткүчтөр кандайдыр бир деңгээлде түшүнүксүз берилип калган [90, 20- жана 50-б.]. Анткен менен өнүгүү динамикасын жана тенденциясын талдоого мүмкүнчүлүктөр бар. Карап көрсөк, туристтердин санынын өсүү көрсөткүчү 2015-жылы азайып, 2016-жылы бир аз көбөйгөн (7,9%). Ал эми республикалык көрсөткүчтөгү үлүштөрү боюнча Жалал-Абад областы алдыда турат (5 жылдык орточо көрсөткүчү – 10,5%), эң акыркы орун Баткен областына таандык (1,9%). Мында белгисиз себептер менен Жалал-Абад областы орточо 11,8%га ээ Талас областынан да артта турат. Аймак жалпы сандык көрсөткүчүнүн орточо 20,9% менен Ысык-Көл областынан (36,3%) бир топ алыс турат. Мындай сандык талдоонун негизинде өлкөдө туризм жаатындагы жалпы республикалык жана аймактык статистика дагы деле реалдуу картинаны толук чагылдыра албайт деп айтууга болот.

Туристтердин географиялык белгилерин (башкача айтканда, кайсы жактан келген факторун) эске алуу менен талдоо жүргүзүү үчүн 2016-жылдагы маалыматтарга таяндык (2.9-табл.).

2.9-таблица - 2016-жылы аймакта туризм ишкана-уюмдары аркылуу тейленген туристтердин географиялык белгилери

Территория-лык бирдиктер	жалпы саны		анын ичинен					
	саны	үлүшү, % менен	КМШдан тышкары өлкөлөрдөн		КМШ өлкөлөрүнөн		Кыргызстандын жарандары	
			саны	үлүшү, % менен	саны	үлүшү, % менен	саны	үлүшү, % менен
Баткен областы	10469	7,6	84	2,3	334	24,2	10051	7,6
Жалал-Абад областы	78123	56,8	1479	39,6	262	19,0	76382	57,6
Ош областы	17948	13,0	-	-	-	-	17948	13,6
Ош шаары	31073	22,6	2170	58,1	782	56,8	28121	21,2
Баары	137613	100	3733	100	1378	100	132502	100

Булагы: КР Улуттук статкомунун маалыматтарынын негизинде эсептелди.

Эгер бул таблицага 3 бөлүктө талдоо жүргүзсөк, төмөнкүдөй картинаны алабыз.

Биринчиси, жалпы сандык көрсөткүчтөр боюнча. Демек, 2016-жылы тейленген туристтердин жалпы саны боюнча аймактагы территориялар бири-биринен кескин айырмаланат: 56,8% үлүшү менен Жалал-Абад областы алдыда турат, 2-орунда турган Ош шаары (22,6%) туристтердин саны боюнча андан 2 эседен ашык аз, кийинки областтар да бири-биринен дээрлик 50%га аз. Бар маалыматтар боюнча, аймактын бул жааттагы сандык көрсөткүчү республикалык көрсөткүчтүн 21,9%ын түзүп, Бишкек шаарына да (22,3%) жетпейт.

Экинчиси, чет өлкөлөрдөн келген туристтердин саны боюнча. Туристтик ишмердүүлүктүн экономикалык эффективдүүлүгүн эсептөө үчүн таблицадагы кийинки көрсөткүчтөр – КМШдан тышкары жана КМШ өлкөлөрүнөн келген туристтердин саны чечүүчү мааниге ээ. Бирок, тилекке каршы, аймактык бирдиктер боюнча бул көрсөткүчтөр да бири-биринен кескин айырмалуу. Аймакка чет өлкөлөрдөн келген коноктордун саны жалпысынан 5111 кишини түзүп, республикага келген чет элдиктердин болгону 3,7%ын түзөт (ал тургай 9614 адамды кабыл алган Нарын областына да жетпейт). Таблицадан көрүнүп тургандай, аймактык катышта КМШдан тышкары өлкөлөрдөн келгендер басымдуулук кылып, мында 60%га жакыны түштүктөгү эң ири шаар – Ошко таандык болгону мыйзам ченемдүү. Анткени, областтардагы белгилүү туристтик зоналарга туристтер Ош шаары аркылуу барышат эмеспи. Бул жерде чет элдик туристтер боюнча Ош областы “бош” болгону түшүнүксүз. Себеби, аталган райондо эл аралык мааниси бар жана келген туристтердин саны жылдан-жылга өсүп жаткан туристтик зона – Ленин пиги бар. Аймактар боюнча атайын статмаалыматтар жок болгонуна байланыштуу бул жерде Кыргызстанга туристтери көп келген өлкөлөрдү белгилей кетүү зарыл: 2016-жылы Казакстандан 1787,1 миң адам келген (жалпы сандын 60,9%ы менен 1-орунду ээлейт), Россиядан – 431,0 миң (14,7%), Тажикстандан – 169,5 миң (5,8%), Өзбекстандан – 150,7 миң

(5,1%) жана Украинадан – 141,3 миң (4,8%). Демек, 30дан ашык өлкөлөрдүн ичинен биринчи “бештикке” жалаң жакынкы чет өлкөлөр – мурунку союздук республикалар кирери мыйзам ченемдүү. Алыскы чет өлкөлөрдөн Түркия өзгөчөлөнүп, 6-орунда турат: 36,8 миң адам менен 1,3% үлүшкө ээ [90, 33-34-б.].

Мында республикада “Айрым мамлекеттердин жарандары үчүн 60 күнгө чейинки мөөнөткө визасыз режим киргизүү жөнүндө” мыйзамдын кабыл алынышы (2013-жылдын 19-июлдагы редакциясы менен) 40тан ашуун өнүккөн өлкөлөрдөн туристтердин келүүсүнө айкын жол ачты деп баса белгилөөгө болот.

Албетте, туризмде кирүү секторун кароодо сөзсүз түрдө чыгуу секторун да кароонун социалдык мааниси бар. 2016-жылы жалпысынан 2128,8 миң адам башка 30га жакын мамлекетке чыккан. Мында биринчи “бештикке” дагы деле негизинен жогоруда аталган өлкөлөр кирет: Казакстан (1002,2 миң адам), Россия (463,5 миң), Тажикстан (166,7 миң), Өзбекстан (89,8 миң) жана Кытай (63,2 миң). Биздин изилдөөлөр, тилекке каршы, бул адамдардын басымдуу бөлүгүнүн чыгуу себеби чыныгы туристтик максатта эмес экендигин көрсөттү (негизинен социалдык муктаждыкта акча табуу максатында чыгышат).

Үчүнчүсү, ички туристтик кыймыл боюнча. Мамлекеттин социалдык багыттагы жана ошондой эле туризм жаатындагы саясатында ички туризмди өнүктүрүү башкы орунда турат. Аймакта тейленген кыргыз жарандарынын аймактык жалпы туристтик агымдагы үлүшү 96,3%га барабар, ал эми республикалык көрсөткүчтө – 26,7%. Албетте, бул республиканын территориясынын дээрлик 40%ын, калкынын 50%дан ашыгын ээлеген аймак үчүн өтө аз. Эгер аталган жылы аймакта 3241,6 миң адам жашаган болсо, анын болгону 4%ы гана туристтик кызматтарды пайдаланышкан. Демек, түштүк аймактын калкы туристтик мааниде алганда такыр кыймылсыз. Бул элдин социалдык абалы менен эмес, биздин оюбузча, элибизде али эс алуу маданияты толук калыптана электиги менен түшүндүрүлөт. Социалдык

багыттагы мамлекет үчүн бул өтө жарашыксыз көрүнүш экенин баса белгилейбиз жана бул жаатта мамлекеттин масштабында жана анын аймактык башкаруу деңгээлдеринде ири иш-чараларды аткаруу зарыл.

Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмдун (БТУ) сунушуна ылайык, туризм мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан пландаштырылат жана мындан сырткары жергиликтүү администрация жана туристтик уюмдар менен биргеликте комплекстүүлүктүн жана ырааттуулуктун негизинде ишке ашырылат [42, 90-96-б.]. Экономикалык жана табигый факторлордун ар түрдүүлүгү, туристтик тейлөө өндүрүшүндөгү технологиялык өзгөчөлүктөр, туристтик объектилердин территориялык жана ведомстволук жалпылыгы сыяктуу бир катар маселелер туризмдин башкаруу системасына өзгөчө талаптарды коёт. Албетте, мында аймактын областтары жана райондору аралык табигый-географиялык, социалдык жана экономикалык айырмачылыктар болгону үчүн туристтик тармакта бирдиктүү реформа жүргүзүү мүмкүн эмес, ар бир территориянын өзгөчөлүгүн эске алуу талап кылынат. Мисалы, көп көрсөткүчтөр боюнча артта турган Баткен областына өзгөчө көңүл буруу зарыл деп эсептейбиз.

Туризм ачык система катары алдыга коюлган максаттын иерархиясын жана башкаруунун ар түрдүү деңгээлдерин объективдүү калыптандырат. Мисалы, аймактын деңгээлиндеги мамлекеттик туристтик саясат туристтик жагымдуулукту жогорулатуу, айлана-чөйрөнү коргоо, туристтик инфраструктураны колдонуу эффективдүүлүгүн жогорулатуу, калктын жумуш менен камсыз болуу маселелерин чечүү, туризмден түшкөн акчалай кирешени жогорулатуу ж.б. маселелерди чечүүгө багытталышы керек [22, 165-168-б.].

Социалдык багыттагы изилдөөлөрдө жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын кызматтарын пайдаланган керектөөчүлөрдүн сандык көрсөткүчтөрүн талдоо талапка ылайык. Анткени, бул сектордо түздөн-түз социалдык маанилүү социалдык каржылоодогу (мисалы, профсоюздан, ишкана-уюмдардан) объектилер бар: санаторийлер, санаторий-профилакторийлер,

балдар санаторийлери, ден соолукту чыңдоочу комплекстер ж.б.у.с. алсак, изилденип жаткан аймакта 2016-жылы жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын койкалык фонду 3484 бирдикти түзүп, республикалык көрсөткүчтүн 13%ын ээлеген. Мында бул жылы эс алып, дарылангандардын саны 28619 адамга жетип, жалпы республикалык көрсөткүчтүн 11,7%ын түзгөн (2.10-табл.).

2.10-таблица - Аймак боюнча жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын 2012-2016-жылдары кардарларды кабыл алуу көрсөткүчтөрү

Территори ялык бирдиктер	2012		2013		2014		2015		2016		Өсүү темпи, 2016-ж. 2012-ж. карата % менен
	саны	үлү шү, % мен ен	саны	үлүш ү, % мене н	сан ы	үлү шү, % мен ен	саны	үлү шү, % мен ен	саны	үлү шү, % мен ен	
Баткен областы	512	0,2	-	-	712	0,2	1876	0,6	528	0,2	103,1
Жалал- Абад областы	23155	9,1	21899	8,2	23617	7,8	20447	6,1	26955	11,0	116,4
Ош областы	3874	1,5	4949	1,9	5334	1,8	3710	1,1	3858	1,6	99,6
Ош шаары	3541	1,4	3769	1,4	3253	1,1	2041	0,6	4960	2,0	140,0
Бардыгы	27208	10,7	30617	11,5	32916	10,9	28074	8,3	36301	14,7	133,4

Булагы: КР Улуттук статкомитетинин маалыматынын негизинде эсептелди.

Акыркы 5 жылда республикада иштеп жаткан жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарында орундардын саны 35%га өскөнү менен андагы дарыланып эс алгандардын саны 5%га кыскарганын белгилей кетүү зарыл (2016-жылы кескин кыскарган). Ал эми каралып жаткан аймакта акыркы 5 жыл аралыгында кардарлардын саны 33%га өскөн (2015-жылы мурунку жылга салыштырмалуу 4842 адамга азайган). Албетте, бул салыштырууда Жалал-Абад областы талашсыз алдыда турат: 2016-жылы республикадагы үлүшү 11% болсо, аймакта – 74,2%ды түзгөн. Бирок жалпысынан бул сандык көрсөткүчтөр туристтик потенциалын да, калктын санын да эске алганда түштүк аймак үчүн абдан аз.

2.2-картада 2016-жылга Кыргызстандын түштүк аймагында жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын чарбалык ишмердүүлүгүнүн территориялык талдоосу тейленген адамдардын санынын мисалында картага түшүрүлдү.

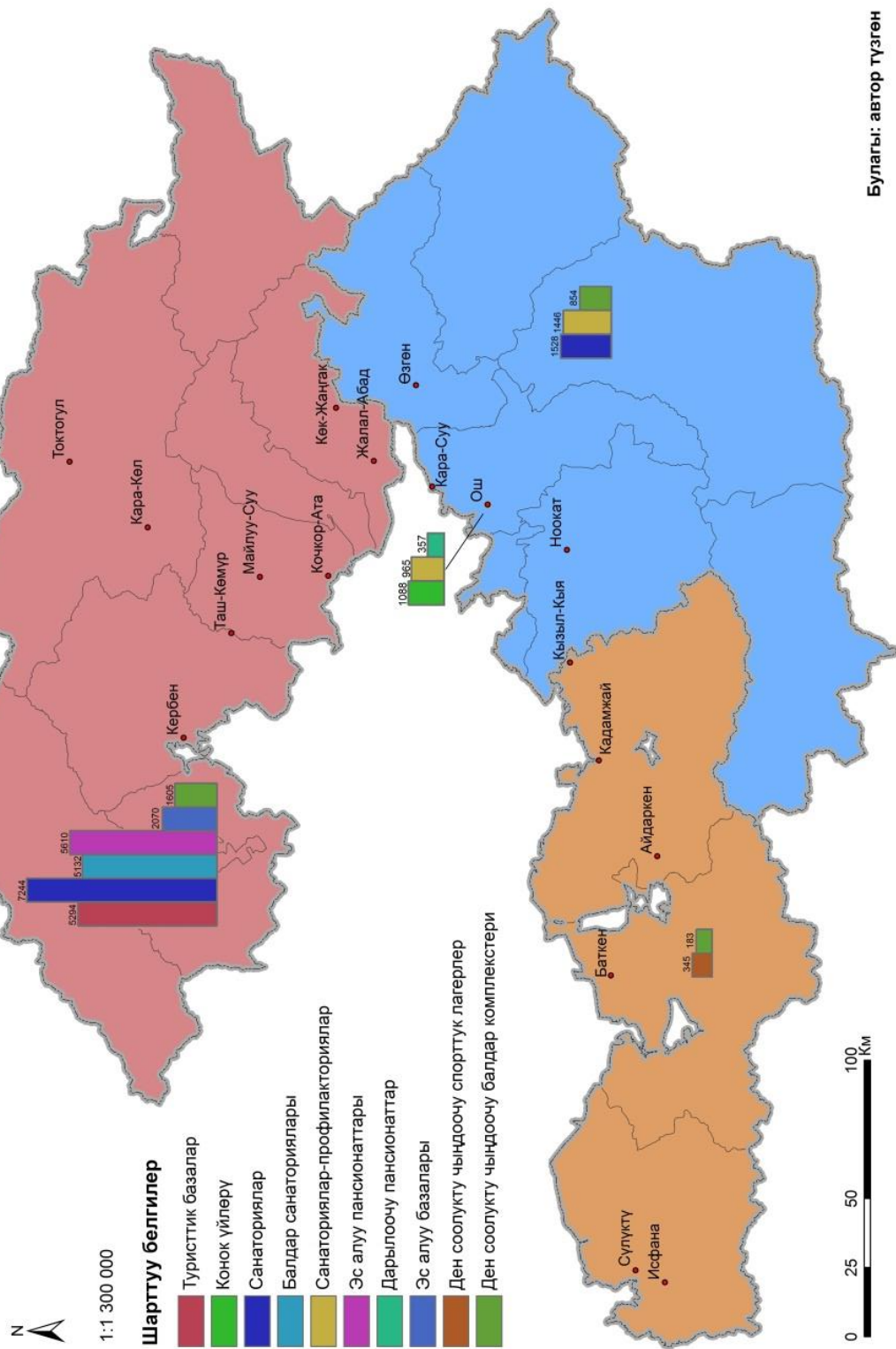
Биздин оюбузча, аймактын жер-жерлеринде туризм чарбасын өнүктүрүү үчүн жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын (санаторий-курорттук, ден соолукту чыңдоо жана эс алуу мекемелеринин) материалдык-техникалык базасын заман талабы менен жергиликтүү калктын социалдык мүмкүнчүлүктөрүн шайкеш келтирүү багытында өнүктүрүү керек. Бардык объектилер жаңы жана ылайыктуу эмеректер менен жабдылууга муктаж (көпчүлүгүндө дагы деле советтик доордогу эмеректер пайдаланып келет). Мындан сырткары ар түрдүү рекреациялык алектенүүлөрдү иштеп чыгып, кардарларга эс алуу жана көңүл ачуу багытындагы тейлөөлөрдү кеңейтүү максатка ылайык. Ошондой эле бул маселелерди чечүү үчүн калктын аярлуу катмарлары үчүн мамлекеттик бюджеттен атайын каражаттарды бөлүү, ишкана-уюмдардын социалдык пакеттерин жакшыртуу керек.

Өлкөдө, анын ичинен түштүк аймакта туристтик ишмердүүлүктүн масштабын кеңейтүү, жай мезгилинен башка убактарда да туристтерди тартуу жана ички туризмди өнүктүрүү максатында туризм жана эс алуу ишканаларынын жыл бою иштөөсүн камсыз кылуу багытында иш-милдеттер бар. Тилекке каршы, азырынча түштүк областтарында жана Ош шаарында туристтик ишканалар үчүн сезондуу иштөө мүнөздүү (**2.3-карта**).

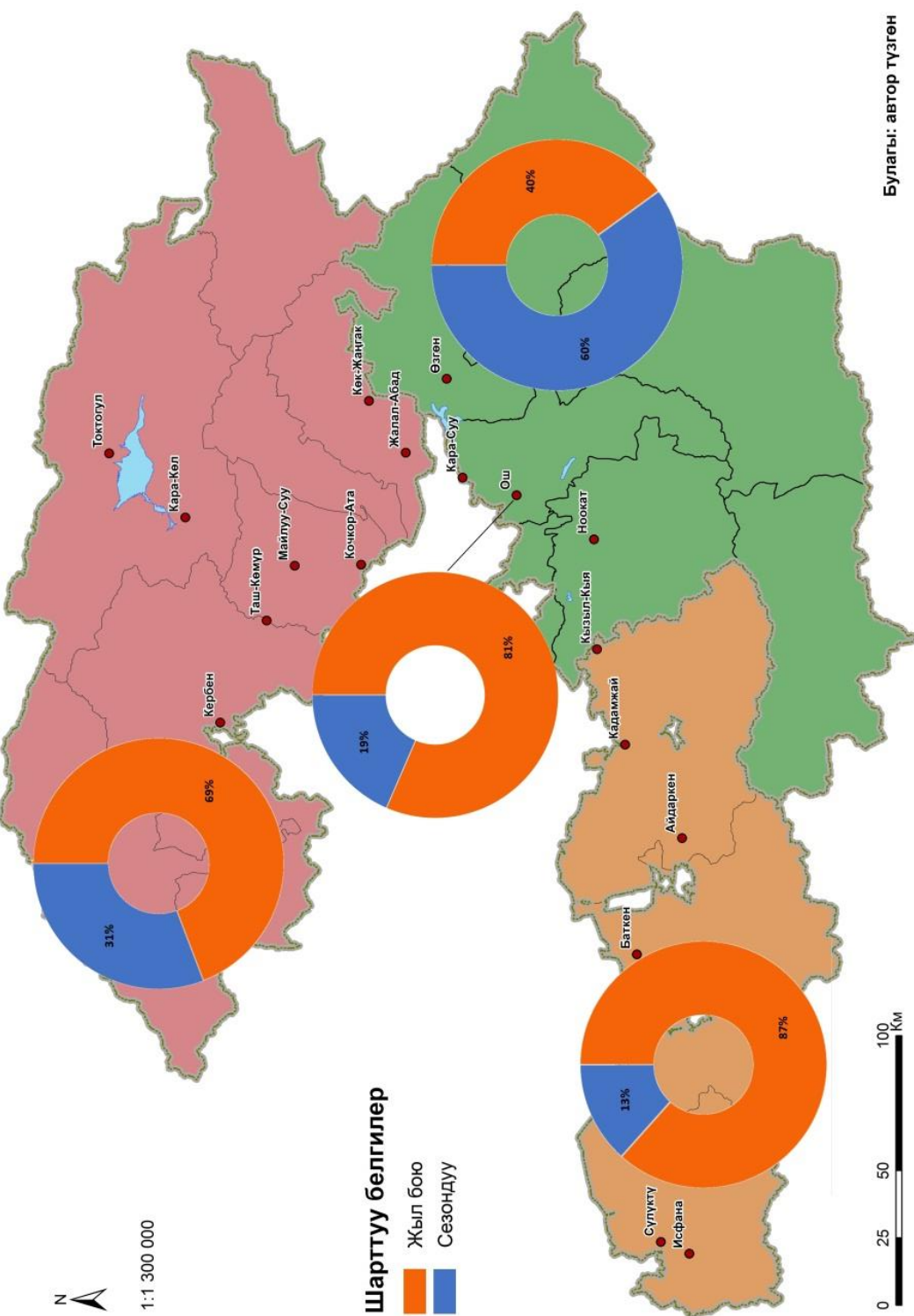
Изилдөө темасына ылайык туристтик кыймылды кароодо туризм чөйрөсүндөгү кызмат көрсөтүүлөрдү иликтөө да аймак үчүн социалдык мааниге ээ деп эсептейбиз.

Алсак, 2012-2016-жылдар аралыгында Кыргызстанда жана анын түштүк аймагында туристтик агенттиктер, санатордук-курорттук мекемелер жана мейманканалар боюнча абал төмөнкүдөй болгон (2.11-табл.).

2.2 - карта. Кыргызстандын түштүк аймагында жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын 2016-жылга карата ишмердүүлүгүнүн территориялык бөлүнүшү (тейленген адамдардын саны боюнча)

2.3 - карта. Кыргызстандын түштүк аймагында туризм жана эс алуу ишканаларынын жыл ичинде иштөө абалы боюнча территориялык бөлүнүшү

2.11-таблица - 2012-2016-жылдары Кыргызстанда жана түштүк аймакта туризм чөйрөсүндөгү кызмат көрсөтүүлөр, млн. сом

	2012	2013	2014	2015	2016	Өсүү темпи, 2016-ж. 2012-ж. карата % менен
Кыргызстан	1119,0	1177,2	1346,4	1356,9	1459,0	130,4
Түштүк аймак	219,2	326,9	378,1	384,5	393,8	179,6
анын ичинен						
Баткен областы	7,5	8,4	9,3	10,1	29,6	394,6
Жалал-Абад областы	75,7	97,7	121,5	181,7	197,7	261,2
Ош областы	35,2	46,1	55,1	34,7	39,4	111,9
Ош шаары	100,8	174,7	192,2	158,0	127,1	126,1

Булагы: КР Улуттук статкомитетинин маалыматынын негизинде эсептелди.

2.11-табл. чагылдырылгандай, туризм чөйрөсүндөгү кызмат көрсөтүүлөр акыркы 5 жылда республика боюнча 30% көбөйсө, аймак боюнча дээрлик 80%га жогорулаган. Бул аймак үчүн жакшы өсүш. Бирок аймактын республикадагы үлүшү аз, мисалы, 2016-жылы 26% болгон. Территориялар боюнча акча түшүүлөрдүн көлөмү боюнча Жалал-Абад областы жана Ош шаары алдыда турат: кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү 200 млн. сомго жакындап барган. Мында, айталы, туристтик агенттиктердин салымы боюнча Баткен (2016-жылы эле 20 млн. сом түшкөн) жана Жалал-Абад областтарында, ал эми санатордук-курорттук мекемелердин салымы боюнча Баткен областынын киреше алыган эмес.

Ошол эле жылдар аралыгында коомдук тамактануу секторунун кызмат көрсөтүүлөрүнүн көлөмү 2.12-табл. келтирилди. Жер-жерлерде тамак-аш даярдоо жана сунуштоо кызматтарын көрсөтүү калкты иш менен камсыз кылуучу жана киреше табуучу негизги чөйрө болуп эсептелгенин эске алып, ресторандар, барлар, ашканалар ж.б. акчалай түшүү көрсөткүчтөрүн талдадык.

2.12-таблица - 2012-2016-жылдары Кыргызстанда жана түштүк аймакта коомдук тамактануу секторундагы кызмат көрсөтүүлөр, млн. сом

	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.	2015-ж.	2016-ж.	Өсүү темпи, 2016-ж. 2012-ж. карата % менен
Кыргызстан	5199,5	6184,8	7338,8	8312,9	8663,6	166,6
Түштүк аймак	219,2	326,9	378,1	384,5	393,8	179,6
анын ичинде						
Баткен областы	242,6	265,6	307,5	368,4	410,3	169,1
Жалал-Абад областы	605,2	811,5	1025,0	1211,9	1257,3	207,7
Ош областы	346,7	397,4	469,7	498,9	494,2	142,5
Ош шаары	597,8	711,7	893,4	992,7	997,8	166,9

Булагы: КР Улуттук статкомитетинин маалыматынын негизинде эсептелди.

Каралып жаткан жылдары бул чарбалык сектордогу кызмат көрсөтүүлөр республика боюнча 66%, аймак боюнча 79%га көбөйгөн. Аймактын территориялык бирдиктери боюнча алып карасак, Жалал-Абад областы кескин айырмаланып турат: мында 2016-жылы аймактагы жалпы акчалай түшүүлөрүнүн 40%ы камсыздалган. Бул жаатта түштүк борбор аталган Ош шаарынын үлүшү кубанарлык эмес – 31,5% (республикада – 11,5%). Мисал катары айтып кетсек, Бишкек шаарынын республикадагы үлүшү 51,8%ды түзөт.

Эреже боюнча, туризм комплексинин коомдук тамактануу секторунун салттуу элементи болуп ресторандар эсептелет. Статистикалык маалыматтарга ылайык, каралып жаткан жылдар аралыгында алардын саны республикада 357ден (2012-жылы) 424кө (2016-жылы) өскөн. Ал эми бул көрсөткүч аймак боюнча тескерисинче 25тен 24кө азайган. Бул жерде Ош областынын территориясында бир да ресторан катталбаганы таң калыштуу. Ал эми Ош шаарында, мисалы, 2016-жылы 10 эле объект катталган (бирок “ресторан” деп сырткы жасалгасы (көрнөгү) илинген объектилер андан алда канча көп экенине баарыбыз күбөбүз).

Туризм жаатындагы улуттук статистикада атайын “туризм үчүн товарларды өндүрүү” бөлүгү ачылганы бул чөйрөдө илимий изилдөө жана практикалык (аналитикалык) иштерди жүргүзүүгө жакшы өбөлгө түзөрү анык. Бул бөлүктө боз үйлөр, улуттук кийимдер, анын ичинде калпактар, улуттук оймо-чиймелер түшүрүлгөн сувенирлер боюнча маалыматтар кызыктуу. Анткени, бул өндүү товарларды жасоо жана сатуу, биринчиден, чет элдик туристтердин өзгөчө суроо-талаптарын канаатандырат жана жергиликтүү калктын тиешелүү катмарынын (усталар, чеберлер, сатуучулар ж.б.) социалдык абалын жакшыртуу үчүн шарттарды түзөт. Анткени, мындай буюмдарды өз наркынан бир кыйла кымбат сатууга мүмкүнчүлүктөр бар.

Талдоо үчүн туризм үчүн товарларды өндүрүүдө каралып жаткан аймак боюнча маалыматтар жок болгонуна байланыштуу 2.13-табл. республика боюнча маалыматтар келтирилди.

2.13-таблица - 2012-2016-жылдары Кыргызстанда туризм үчүн товар өндүрүү

Товарлар, даана	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.	2015-ж.	2016-ж.	Өсүү темпи, 2016-ж. карата % менен
Боз үй	8	6	15	23	40	500
Улуттук килем	1907	1924	1086	1237	1599	83,8
Эркектердин улуттук костюму	3016	6366	1147	1008	2760	91,5
Улуттук көйнөк	2739	2357	4677	4818	1323	48,3
Калпак	43211	51428	59817	64408	24075	55,7

Булагы: КР Улуттук статкомитетинин маалыматы.

Албетте, таблицадагы сандык маалыматтар бул чөйрөдөгү жалпы картинаны бере албайт. Мындай буюмдарды жасоо жана сатуу жеке ишкерлер жана кичи ишканалар тарабынан жүргүзүлгөндүктөн, ошондой эле негизинен үй шартында жасалгандыктан расмий каттоо жана эсепке алуу – татаал иш. Анткен менен да таблица бул чөйрөдө товар өндүрүүнүн көлөмү азайып жатканы көрүнүп турат. Буга кошумча, айталы, 2015-жылы 13630,6

миң сомдук ар кандай сувенирлер чыгарылганын айтып кетүүгө болот, бул мурунку жылга салыштырмалуу 2971,5 миң сомго көптүк кылат.

Демек, акыркы учурда турист-кардарларга көрсөтүлгөн тейлөөлөрдүн саны өсүп, сапаты жылдан-жылга жакшырып баратканында талаш жок. Туристтик кызматтарды жеке керектөө деңгээли негизинен территориялык дифференциациялык себептерге байланыштуу: аймактагы өндүрүштүн структурасы жана өнүгүү абалы, калктын жашоосунун тарыхый-географиялык өзгөчөлүктөрү, улуттук салттар, жергиликтүү үрп-адаттар ж.б.у.с. Мындан улам табигый-географиялык шарттарды жана алардын өзгөрүүсүн, калктын акчалай кирешелеринин динамикасын, суроо-талаптарынын бөлүнүшүнүн, социалдык өнүгүү айырмачылыктарын үзгүлтүксүз талдап туруу – туристтик маркетингдин башкы мидеттеринин бири. Ошондой эле аймактын өндүрүштүк адистешүүсү аймактык керектөөлөргө (турак-жай, коммуналдык кызматтар, азык продукциясынын структурасы сыяктуу туристтик товарларга жана кызматтарга) түздөн-түз таасир этерин эске алуу зарыл.

III бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДА ТУРИЗМДИН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЖАНА ЖАЙГАШУУСУНУН СОЦИАЛДЫК МААНИСИН ЖОГОРУЛАТУУ БАГЫТТАРЫ

3.1. Социалдык чөйрөнүн тармактар аралык территориялык комплекс катары өнүктүрүү туризмдин социалдык өнүгүү өбөлгөсү катары

Бүгүнкү күндө социалдык саясат мамлекеттик саясаттын эң негизги багыттарынын бири болуу менен мамлекеттик стратегиянын өзөгүн түзгөн бөлүгү болуп эсептелет. Социалдык саясат менен байланышпаган бир дагы коомдук тараптардын жана мамилелердин тармагы жок. Мындан улам бүгүнкү шартта мамлекеттик социалдык саясаттын эң башкы маселелеринин бири болуп социалдык комплекстин приоритеттүү тармактарынын өнүгүүсүн камсыздоо, мамлекеттик социалдык программалардын ишке ашуусун толук кандуу көзөмөлдөө жана социалдык комплексти каржылоону калдык принцибинде эмес жетишээрлик деңгээлде ишке ашыруу эсептелет [70, 10-б.].

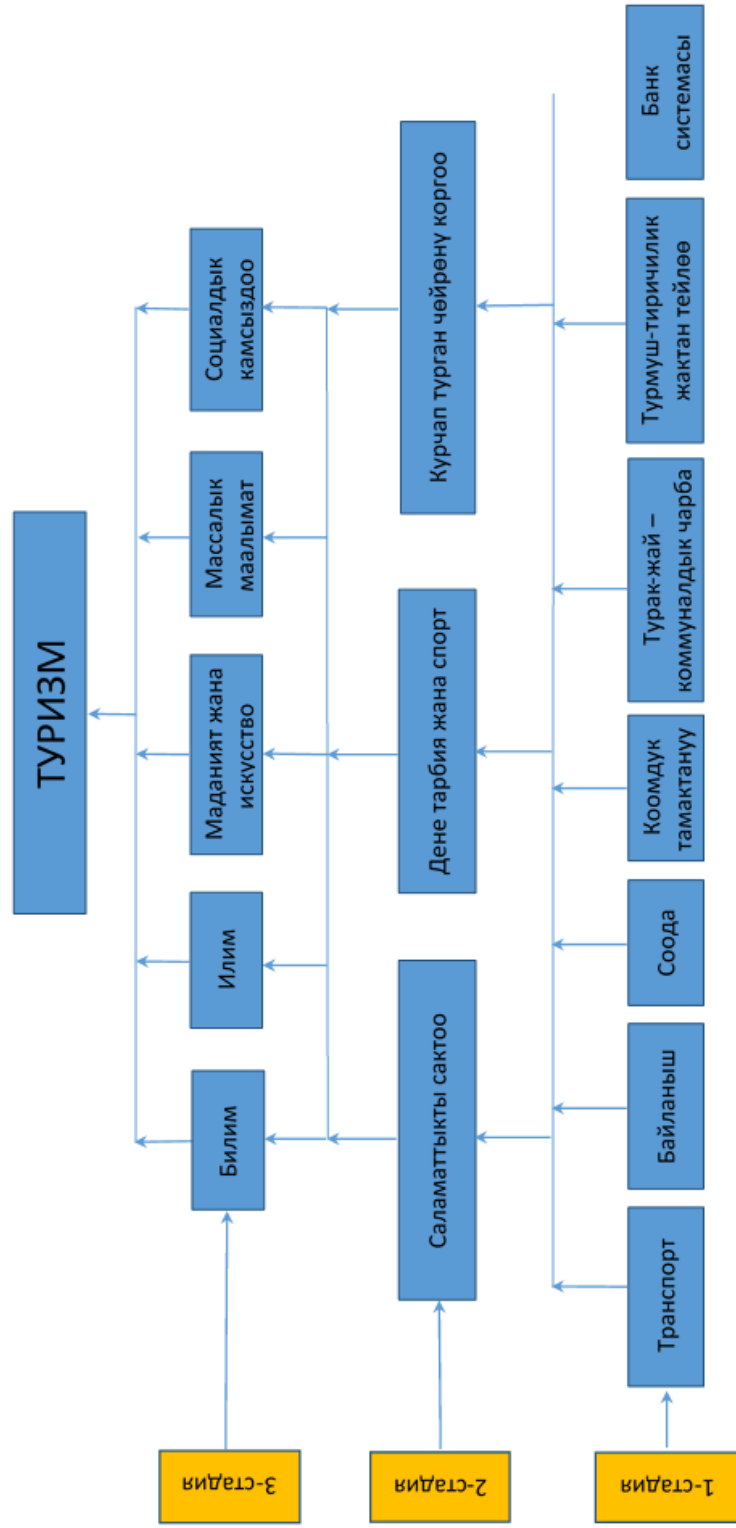
Чындыгында азыркы мезгилде рынок экономикасынын социалдык моделин курууга аракет кылып жатканыбыз менен социалдык чөйрөнүн өнүгүүсүн каржылоо эле эмес, аны илимий жактан изилдөө, илимий жана расмий иштерде анын социалдык-экономикалык маанилерин ачып көрсөтүү да калдык принцибинде жүргүзүлүп жаткандыгы белгилүү. Тактап айтканда, социалдык чөйрөнүн экономикалык аспектилери илимий жаатта белгилүү деңгээлде каралып жатканы менен анын географиялык аспектилери али толук ачыла элек.

Себеби, адистер белгилегендей, социалдык өнүгүүнүн көйгөйлүү маселелери көп жагынан аймактык мүнөзгө ээ экендигин эске алышыбыз керек. Аны камсыздоо үчүн өкмөт тарабынан аймактык өзгөчөлүктөр эске алынган атайын социалдык саясаттын жүргүзүлүүсү – бүгүнкү күндүн талабы [70, 10-11-б.]. Ошондуктан социалдык чөйрөнүн комплекстүү

өнүгүүсүн географиялык аспектиде гана толук кандуу ачып көрсөтүүгө болот деп эсептейбиз.

Социалдык чөйрө адамды кайра жаратууга жана анын негизги социалдык керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган жана тигил же бул аймакка таандык чарбалык система катары туризм тармагынын өсүп-өнүгүүсүндө чечүүчү ролду ойнойт. Анткени, турист (рекреант, саякатчы, экскурсант, эс алуучу), ал чет өлкөлүк же ички болобу, аталган чарбанын аймактык объектилеринин кызматтарынан жергиликтүү калк менен кошо ар кандай деңгээлде пайдаланат. Мында биз буга чейин карап өткөн социалдык чөйрөнүн бардык тармактары (топтору, объектилери, ишканалары ж.б.) туризм менен түз же кыйыр түрүндө байланышканын эске салып өтөбүз. Буга байланыштуу социалдык инфраструктуранын комплекстүү өнүгүүсү туризмдин тармак катары калыптанышына, өнүгүшүнө жана территориялык жайгашуусуна түздөн-түз таасирин тийгизет.

Эми социалдык чөйрөнүн айрым бир тармактарына мүнөздөмө берүү менен алардын туризмдин өнүгүүсүндөгү маанисин ачып көрсөтүүгө аракет жасайбыз. Ал үчүн аталган комплекстин тармактык системасынын туризмге карата стадиялык жайгашуу схемасын келтирдик (3.1-чийме). Тигил же бул аймакта туризмдин өнүгүүсү жана жайгашуусу биринчи кезекте социалдык тармактардын иштешинен көз каранды. Башкача айтканда, социалдык чөйрөнүн 1-тармактар тобу – социалдык-турмуш-тиричилик багыты адамдардын жашоо турмушундагы биринчилик керектөөлөрүн (турак-жайга ээ болуу, кийим-кече жана тамак-аш менен камсыз болуу, мейкиндик боюнча жылуу жана байланышуу ж.б.) канааттандырат. Адам үчүн бул муктаждыктар базалык болуп саналат жана эгер алар максаттуу канааттандырылбаса, кийинки керектөөлөрдүн толук кандуу калыптанышы күмөн жаратат. Демек, адамдын турмуш-тиричиликке байланышкан шарттары жетиштүү болсо, анын социалдык чөйрөнүн 2-тармактар тобу болгон социалдык-физиологиялык багытынын ишканаларына (ден соолукту калыбына келтирүү жана чыңдоо, жагымдуу шарттары бар айлана-чөйрөгө ээ

3.1 - чийме. Социалдык чөйрөнүн тармактарынын туризмге болгон таасиринин жайгашуу стадиялары

Булагы: автор түзгөн

болуу ж.б.) суроо-талабы пайда болот. Андан кийин, албетте, адамда руханий жактан өнүгүү мүмкүнчүлүгү жаралат. Башкача айтканда, 3-тармактар тобун түзгөн социалдык-руханий багытынын кызматтарын пайдаланууга шарттар түзүлөт. Мындан улам 3-топтун ишканаларынын кызматтарын турмуш-тиричилик жактан, ден соолугунун абалы жагынан чоң көйгөйлөрү жок адам гана максатка ылайык пайдаланат деп бүтүм чыгарууга болот. Ал эми схемада көрсөтүлгөндөй, адамдын жашоо ишмердүүлүгүндө социалдык чөйрөнүн тармактык структурасынын 3 стадиясынын бакубат иштеши туристтик суроо-талаптардын пайда болушун шарттап, туризмдин тармак катары өнүгүүсүн шарттайт.

Адамдын нормалдуу жашоо ишмердүүлүгүн камсыз кылуучу жыргалчылыктардын эң башкысы турак-жай менен камсыздоо экендигинде талаш жок. Керектөөнүн бул түрү адамдын жашоо деңгээлинин маанилүү көрсөткүчү болгон турак-жай шарттары деген категория менен аныкталат. Адистер белгилегендей, турак-жай өтө кеңири социалдык багытта болуп, жыргалчылыктын өзгөчө көп функционалдуу түрүнө кирет. Анын негизги функционалдык милдети болуп кайра жаратуу процессине жетиштүү шарттарды түзүү эсептелет [79, 194-б.].

Турак-жай шарттарын турмуш-тиричилик жактан тейлөө тармагынан бөлүп кароо мүмкүн эмес. Акыркысы калктын үй чарбасын (турмушун) жүргүзүү жана жеңилдетүү, өздүк гигиена жана жекече ишмердүүлүк боюнча ар түрдүү керектөөлөрүн канааттандырат. Нормалуу турак-жай-турмуш-тиричилик шарттарынын көрсөткүчтөр системасына, эреже катары, ызычуунун чектүү деңгээли, инсоляциянын узактыгы (саат менен), шамалдатуу, транспорттук жеткиликтүүлүк ж.б. кирет.

Турмуш-тиричилик жактан тейлөө – салыштырмалуу жаш тармак, анын структурасы адамдын керектөө ишмердүүлүгүнүн түрдүүлүк жактан өзгөрүшү жана илимий-техникалык прогресстин өнүгүүсү менен байланышкан. Эгер радио- жана телеаппаратураларды оңдоо өткөн кылымдын 70-жылдары үчүн жаңы кызмат болсо, азыркы мезгилде мобилдик

телефондорду оңдоо, ага музыка жаздыруу, андан сүрөт чыгаруу ж.б. соңку жаңы кызматтардан болуп саналат. Анын тармакчалары эмгек процессинин мүнөзү жана технологиялык жабдуусу боюнча айырмаланат.

Турак-жай жана турмуш-тиричилик жактан тейлөө тармактарынын адамдардын башка бардык ишмердүүлүк чөйрөсүнө таасирин тийгизүүдөгү социалдык мааниси коом үчүн абдан зор. Башкача айтканда, андан коом мүчөлөрүнүн ден соолугунун физикалык жана психологиялык жактан чың болушу, жашоонун узактыгы, жумушка болгон каалоо жана даярдык, никеге туруу жана анын туруктуулугу, төрөлүү жана эне менен наристенин ден соолугунун бакубаттуулугу ж.б.у.с. социалдык-демографиялык процесстердин оң жыйынтыктары (көрсөткүчтөрү) көз каранды.

Адамдын турак-жайга болгон муктаждыгын канааттандыруунун негизги көрсөткүчү болуп турак-жай фондунун киши башына туура келген аянты эсептелет. Расмий статистикалык маалыматтарга ылайык, мисалы, 2016-жылы жалпы көрсөткүч 13,1 м² түзүп, ал шаар жана айыл жерлеринде ар түрдүү – 14,3 жана 12,4. Албетте, турак-жай маселеси – салыштырмалуу эң кымбат жыргалчылык жана мамлекет тарабынан атайын узак мөөнөттүү иш-чараларды (мисалы, ипотека ишин күчөтүү) талап кылат.

Социалдык коомдо калктын эл керектөөчү товарларга болгон суроо-талаптарын канааттандырууга багытталган соодага өзгөчө маани берилет. Соода өндүрүш менен керектөөнү өз ара байланыштыруу менен товарлардын алмашуусун жүргүзүү, аларды керектөөчүлөргө жеткирүү жана аларга зарыл кызматтарды көрсөтүү менен гана чектелбестен, өндүрүшкө таасир этет, аны керектүү товарларды чыгарууга түртөт, керектөөнү пайда кылып, анын өнүгүүсүнө көмөктөшөт [79, 169-б.].

3.1-табл. 2016-жылдагы чекене сооданын (тамактануу ишканаларын кошуу менен) аймак боюнча жүгүртүлүшү тууралуу маалыматтар келтирилди.

3.1-таблица - Кыргызстанда жана анын түштүк аймагында 2016-жылга карата чекене сооданын жүгүртүлүшү

Территориялык бирдиктер	көлөмү, млн. сом	мурунку жылга карата катышы, % менен
Кыргыз Республикасы	324 550,3	105,3
анын ичинде		
Баткен областы	12 915,8	106,4
Жалал-Абад областы	50 679,3	107,5
Ош областы	27 860,0	100,3
Ош шаары	30 719,0	108,1

Булагы: КР Улуттук статкомитетинин маалыматынан алынды.

Таблицадан 2016-жылы республикада жана анын түштүк аймактарында чекене соода жүгүртүүнүн көлөмү мурунку жылга салыштырмалуу 57% өсүшкө ээ болгону жана соода тармагынын динамикалуу түрдө өнүгүп жатканы көрүнүп турат. Демек, чекене сооданын өсүшү соода жана коомдук тамактануу ишканалар түйүнүнүн рационалдуу жайгашуу менен эффективдүү иштеп жатканын далилдейт. Эреже катары, ага калктын санынын өсүшү жана жыштыгы, шаар жана айыл калкынын катышы, өндүрүштүк, административдик ж.б. борборлордун жайгашуу абалы, транспорттук жактан жеткиликтүүлүгү таасир берет.

Талдоо көрсөткөндөй, чекене соода түйүндөрү бардык шаардык калктуу пункттарда жыштуулугу менен мүнөздүү. Мына ошондуктан жакынкы келечекте айыл жерлеринде калкты жетиштүү соода аянттары менен камсыздоону тездетүү милдети турат.

Маданий баалуулуктарды таанып-билүүгө умтулуу – адамдын руханий байлыгын калыптандырууга жана туристтик кыдырууга түрткү берүүчү негизги факторлордун бири. Ошондуктан маданият жана искусство тармагы изилдөөдө маанилүү орунду ээлейт.

Тарыхый-маданий мурастардын объектилери, азыркы замандын имарат-курулмалары, улуттук жашоо-турмуштун предметтери жана кубулуштары (окуялары) маданий-таанып-билүүчүлүк туризмдин өзгөчө мүнөздөгү продукциясы боло алат. Ошондой эле маданият жана искусство тармагына тиешелүү ишкана-уюмдар да туризм үчүн кызыкчылык жаратат.

Статистикалык маалыматтарга ылайык, 2015-жылы республикада 20 кесиптик театр, 200 миң экспонаты бар 63 музей, 1 цирк, 42 кинотеатр, 6 концерттик уюм катталган. Айрым авторлордун пикири боюнча, мындай потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр өлкөдө маданий туризмдин этнографиялык, музейдик, окуялык, фестивалдык, фольклордук, театрдык, гастрономиялык, Улуу Жибек жолундагы түрлөрүн жана формаларын жайылтууга өбөлгө түзөт [18, 139-145-б.].

Маданият тармагынын материалдык-техникалык базасын жаңылоо аны азыркы илимий-техникалык прогресстин талаптарына ылайыкташтыруу менен байланышкан. Албетте, тармактын ишканалары жана алардын жабдуулары али техникалык жактан жетишсиз камсыздалган. Санариптик технологияны жайылтуу акырындык менен жүрүп жатат жана тарыхтын, маданияттын жана искусствонун айрым маалыматтары жана предметтери, кол жазмалар, айрыкча алардын сейрек варианттары ж.б. колдонуучуларга жетпей жатат. Негизги фонддор түзүмүндө анын пассивдүү бөлүгү (имараттар, башка курулмалар) басымдуулук кылат. Музейлердин жана китепканалардын өз фондун толуктоого финансылык кудуреттери жетпейт.

Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы менен 2016-жыл “Тарых жана маданият жылы” деп жарыяланышынын алкагындагы Кыргызстандын тарыхын терең изилдөө, салттуу маданиятты жайылтуу, тарыхый-маданий мурастарды сактоо, улуттук кино искусствосун өнүктүрүү боюнча иш-чаралар эл аралык жана ички масштабдагы туризмдин өсүп-өнүгүшүнө сөзсүз түрдө таасир этти десек болот.

Транспортту туризмдин иш-аракетин функционалдык жактан ишке ашыруучу тармак катары кароого болот. Себеби, каралып жаткан тармактын иш мүнөзү кыдыруу (жылып жүрүү) менен аныкталгандыктан транспортко чечүүчү роль таандык жана туристтик продуктунун курамына кирүүчү жана анын сапатын аныктоочу негизги кызмат болуп саналат.

Транспортту тармактык мүнөздө кароодо анын автомобилдик түрүнө башкы маани берилет. Анткени, биринчиден, ал туришти “эшиктен эшикке

чейин” жеткирүүнү камсыз кылат, экинчиден, тоолуу Кыргызстандын шартында эң негизги ташуучу сектор болуп эсептелет. КРдин транспорт жана жолдор министрлигинин билдирүүсү боюнча, жалпы колдонуудагы жолдордун узундугу 18810 км. түзөт жана бул жолдор боюнча 98%га жакын жүргүнчүлөрдү жана 96%дан ашуун жүк ташуулар аткарылат [104].

Азыркы мезгилде өлкөдө автожолдорду эл аралык талаптарга ылайыкташтыруу боюнча бир топ алгылыктуу иштер жүрүүдө. Алсак, чет элдик инвестициянын негизинде курулуп жаткан Түндүк-Түштүк альтернативдик жолу стратегиялык мааниге ээ экендиги талашсыз. Анын экономикалык, социалдык жана саясий мааниси абдан зор жана мамлекетте ички туризмдин өнүгүүсүнө чечүүчү таасир бере алат.

Албетте, эл аралык туризмди жайылтууда аба транспортун өнүктүрүү милдеттери алдыда турат. Бул үчүн эл аралык туристтик каттамда Европа өлкөлөрүнөн келген туристтер экономикалык жактан салыштырмалуу “кирешелүү” экендигин эске алуу менен кыргыз авиакомпанияларын “каратизмеден” чыгуу аракеттерин көрүү турат. Ошондой эле «Баткен», «Исфана» жана «Жалал-Абад» аэропортторун калыбына келтирүү жана оңдоп-түзөө багытындагы иштерди жүргүзүү зарыл.

Ал эми темир жолу тоолуу рельефке байланыштуу анча өнүкпөгөндүктөн туризмдеги маанисин ача албай келет. Бирок акыркы мезгилде бул жааттагы эл аралык сүйлөшүүлөр (мисалы, Өзбекстан менен) жакшы жыйынтыктарды берүүдө. Алсак, “Кыргыз темир жолу” мамлекеттик ишканасынын билдирүүсү боюнча, 2018-жылдын жай мезгилинде Ташкент-Балыкчы темир жол каттамынын, ошондой эле жакынкы убактарда Андижан-Жалал-Абад каттамынын ачылышы чоң туристтик-кардардык потенциалга ээ болгон Өзбекстандан туристтердин туруктуу агымынын пайда болушун шарттайт. Бул жерде тиешелүү мамлекеттик органдар тарабынан өлкөнүн транзиттик мүмкүнчүлүгүн жана республикалык ички темир жол түйүндөрүн өнүктүрүү иштери жүрүп жатканын белгилеп кетүүгө болот. Келечекте Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жол магистралын

куруу менен Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүнө (Балыкчы-Кочкор-Кара-Кече-Арпа багыты) темир жол байланышы ишке кирет, Евразия трансконтиненталдык темир жол магистралына чыгууга мүмкүнчүлүк ачылат. Эң негизгиси Улуу Жибек жолуна шайкеш келген бул каттам өлкө аймактарында ички жана эл аралык туризмди өнүктүрүүгө шарт түзөрү анык.

Туризмдин ийгиликтүү иш-аракетин аныктоочу дагы бир тармакка коомдук тамактануу кирет. Анткени, бул сектордун продукциясы, биринчиден, камсыздоо же тейлөө кызматын аткарса, экинчиден, ал туристтердин түздөн-түз кыдыруу максатынын объектиси (мисалы, гастрономиялык турлар үчүн) болушу мүмкүн. Коомдук тамактануунун сапаты транспорттук кызматтын сапаты сыяктуу эле туристтик агымдын багытына жана деңгээлине түз таасирин тийгизип турат.

Социалдык чөйрөнүн тармактары (ишканалары) тигил же бул аймакта туристтик керектөөлөрдүн деңгээлин көтөрүү максатында ар кандай программалык кызматтарды сунуштай алат. Буга турпакетке ылайык экскурсиялык, таанып-билүүчү, окутуучу, көңүл ачуучу ж.б., ошондой эле туристтин каалоосу боюнча ар түрдүү кошумча кызматтар кириши мүмкүн. Алсак, экскурсиялык тейлөө турду ишке ашырууда турист-кардарга кыдыруучу жердин (аймактын) тарыхы, географиясы, маданияты, экологиясы, экономикасы ж.б. боюнча билим-маалыматтарды жеткирүүдө чечүүчү мааниге ээ. Эрежеге жараша, бул турдун максатына ылайык эң эле ар түрдүү ишкана-уюмдарга (маданият жана искусство, билим берүү жана илим, өнөр жай жана айыл чарба ж.б.) экскурсия куруу аркылуу ишке ашат. Ал эми кошумча кызматтар ар бир туристтин жеке керектөөлөрүн толук канааттандыруу менен ишкана үчүн кошумча пайда табууга шарт түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, социалдык чөйрөнүн объектилеринин комплекстүү иштеши туристтик ишканалар жана алардын кардарлары үчүн комфорттуулук шарттарын камсыз кылып турат. Андай комфорттуулук көрсөткүчтөрүнө антропологиялык (эргономикалык), физиологиялык жана психологиялык критерийлер кирери белгилүү. Туристтер келген жайында

(аймакта), жайгашкан жеринде (мейманканада), алган кызматында (тиешелүү ишкана-уюмдарда) мындай зарыл шарттар менен толук кандуу камсыз болбосо, алардын туристтик максаты толук ишке ашпай, кийинки туристтик келүүлөрдүн деңгээлине (санына, узактыгына) залакасын тийгизиши ыктымал. Эреже катары, туризмдин эффективдүүлүгүн жогорулатуу жолдору туристтик сунушту жакшыртууга жана кеңейтүүгө багытталган. Ал үчүн туризм ишканаларынын гана эмес, жалпы социалдык чөйрөнүн тармактарынын комплекстүү жана системалык түрдө иштеши шарт.

Социалдык чөйрөнүн ТТК катары өнүгүүсү аймактардын ар тараптуу өсүп-өнүгүшү менен түздөн-түз байланышта. Бул жаатта КРдин Өкмөтүнүн 2017-жылдын 31-мартындагы №194 токтому менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын 2018-2022-жылдарга карата аймактык саясат концепциясынын” (КРдин Өкмөтүнүн 2017-жылдын 31-мартында №194 токтому менен бекитилген) төмөнкү өнүгүү көрсөткүчтөрүнүн ылайыктуу интегралдык багыттарын камтыганын белгилеп өтөлү:

-жашоо сапатын көтөрүү (автожолдордун узундугу, таза суу менен камсыз болуу, калктын жумуш менен камсыз болуу деңгээли, реалдуу кирешенин деңгээли, билим берүү жана медициналык кызматтардын деңгээли);

-экономикалык потенциалды бышыктоо (инфраструктураны капиталдаштыруунун деңгээли, ишканаларды капиталдаштыруунун деңгээли, продукцияны бирдиктүү экспорттоо, аймактык өндүрүштөгү бирдиктүү үлүш, дотациялык территориялардын үлүшү, тартылган инвестициялардын көлөмү);

-жашоонун көп түрдүүлүгүн кеңейтүү (илимий, чыгармачылык, ишкердик интеллигенциянын белгилүү мисалдарынын саны, социалдык-маданий инфраструктуранын объектилеринин саны жана сапаты, социалдык-маданий иш-чаралардын жана окуялардын саны);

-жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну күчөтүү (чөйрөнүн коопсуздугунун деңгээли, коомдук ишенимдин жогорку деңгээли жана кабыл алынган

чечимдердин ачыктыгы, жогорку социалдык мобилдүүлүк жана ар кандай долбоорлорго коомдук катышуу, ар түрдүү социалдык топтордун кызыкчылыктарынын теңдүүлүгү).

Жыйынтыктап айтканда, аталган иш-чараларды ишке ашырууда, албетте, жергиликтүү ишкердик чөйрөсүн өнүктүрүү, бизнестин улуттук жана чет элдик инвесторлор үчүн ыңгайлуу болушу башкы маселе болуп саналат. Анткен менен инвесторлор көбүнчө аз жана узак кайтарымы бар социалдык мүнөздөгү долбоорлорго анча кызыга беришпейт. Ошондуктан ири финансылык салымдарды талап кылган социалдык долбоорлор (мисалы, жол салуу, газ менен камсыздоо ж.б.) мамлекеттик бюджет тарабынан каржыланганы оң. Ошондой эле социалдык чөйрөнүн айрым тармактары да инвесторлор үчүн төмөнкү жагымдуулук жана жогорку тобокелчилик мүнөзгө ээ. Мындай учурда мамлекет менен жеке сектордун өз ара карым-катнашын пайдалануу үчүн мамлекеттик-жеке жактар өнөктөштүгүн күчөтүү зарыл.

3.2. Туризм ишмердүүлүгүн инновациялык өнүгүүгө буруу жаңы ресурстарды өздөштүрүү жана кызматтарды өндүрүү үчүн негиз катары

Кыргызстанда калктын жыргалчылыгын жакшыртуу, анын керектөөлөрүн сапаттык жактан жеткиликтүү тейлөө программасынын маанилүү бөлүгү катары социалдык чөйрөнүн жогорку өнүккөн инфраструктурасын инновациялык негизде түзүү зарылдыгы бар. Албетте, акыркы жылдары өлкөдө инновациялык өнүгүү боюнча бир топ стратегиялык документтер кабыл алынганын белгилеп кетүү керек: “Кыргыз Республикасында 2012-2016-жылдарга интеллектуалдык менчикти жана инновацияларды өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы”, “Кыргыз Республикасынын 2003-2005-жылдарга мамлекеттик инновациялык саясаттын концепциясы”, “Кыргызстанда интеллектуалдык менчик

системасын өнүктүрүү концепциясы” ж.б. Бирок кабыл алынган бул документтер өлкөдө инновациялык системанын калыптанышына, коомчулук тарабынан кызыкчылыктын пайда болушуна кандайдыр-бир деңгээлде түрткү бергени менен жалпысынан анын дүркүрөп өнүгүп кетишине али жетиштүү шарт түзө албай жатат. Бул кошумча укуктук-ченемдик базаны түзүүнү талап кылууда. Ар кандай себептерге байланыштуу инновациялык иш-аракеттер социалдык чөйрөнүн көп тармактарына, анын ичинде туризмдин ишмердүүлүгүнө активдүү тартылбай жатат. Тармакчалар (же түрлөр) деңгээлинде айрым гана мисалдарды келтирүүгө болот. Айтып өтсөк, транспорттук кызматтар чөйрөсүндө такси кызматы инновациялык өзгөчөлүктөрдү кызуу колдонуп жатканын белгилеп кетебиз. Тактап айтканда, бул сектордо кардарлар үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү жана аларды тейлөө боюнча ар түрдүү жаңычыл усулдар, чыгармачылык изденүүлөр, ноу-хау ойлоп табуулары (ийкемдүү логистика, GPS-трекерлер, СМС-эскертүүлөр ж.б.) пайдаланып жатат. Бул кызматтын сапатын жакшыртуу менен анын баасынын арзандашына алып келди.

Демек, азыркы этапта туризмди өнүктүрүү, анын социалдык-экономикалык маанисин көтөрүү инновациялык механизмдерди колдонуусуз мүмкүн эмес. Анткени, рынокто салттуу туристтик кызматтарды сунуштоо, туристтик тейлөөдө салттуу каражаттарды жана кызматтарды колдонуу ж.б. туристтик суроо-талаптын өсүүсүнө түрткү берүүчү фактор болбой калды. Азыркы “талапчыл” турист-кардар бардык тараптан стандарттуу эмес мамилени, усулду жана жабдууларды самап калды.

Кыргызстанда туризм калыптануу стадиясындагы тармак болгондуктан, туристтик ишмердүүлүктүн эл аралык практикада салттуу болуп калган жалпы иштөө механизмдери анда толук кандуу (же бир нуктуу) аракетке кире элек. Ошондуктан бул чөйрөдө инновацияларды изилдөө аспектилерин, өздөштүрүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн, пландоо жана прогноздоо принциптери жана аларды башкаруу татаал уюштуруучулук-методологиялык маселе болуп эсептелет. Анткени, туристтик инновация –

бул, биринчиден, сапаттык жаңылыктын негизинде баскычтуу өнүгүүгө алып келүүчү системалык иш-чара; экинчиден, өндүрүү, таркатуу жана керектөөсү боюнча айырмаланган жаңы продукцияны сунуш кылуу ыкмасы; үчүнчүдөн, рынокко жаңы касиеттери (сапаттары) менен атаандаштык артыкчылыкка ээ продукция менен чыгуу жолу.

Мына ушуга байланыштуу дүйнөлүк туризмдин башкы белгиси болуп анын ургаалдуу өнүгүүсүнүн негизин түзгөн жогорку технологиялар менен жаңы мамилелерге таянган инновациянын маанисин жогорулатуу эсептелет. Туристтик товарларды жана кызматтарды өндүрүүдө, таратууда жана пайдаланууда инновациялык технологияларды жана усулдарды колдонуу – алардын сапатын жакшыртуунун, рынокто өтүмдүүлүгүн арттыруунун чечүүчү фактору. Бул үчүн бардык кызыкдар тараптар (мамлекеттик органдар, билим берүү жана илимий мекемелер, ишкердик чөйрөлөр ж.б.) күч-аракеттерин бириктирүүсү зарыл. Ошондо гана илим менен техниканын жетишкендиктерин инновациялык негизде өздөштүрүүгө айкын жол ачылат.

Эмесе “туристтик инновация” түшүнүгүнө төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот: туристтик продуктунун жаңы же жакшыртылган абалга алып келүүчү новатордук ишмердүүлүктүн жыйындысы. Ал эми адистер инновациялык процесс деп, коомдун, адамдардын керектөөлөрүнө жооп берүүчү жаңылыктарды түзүү, таркатуу жана пайдалануу боюнча ар түрдүү процесстерди аташат. Ал өзүнчө, бир жолку же эксперименталдык түрдө болбостон, жаңылыкты массалык колдонгон процесс болушу керек [82, 53-б.].

Эл аралык практика көрсөткөндөй, инновациялык прогресс гана өлкөдө азыркы туристтик индустриянын калыптанышына, атаандаштыкка жарамдуу туристтик продуктуну жаратууга, чет элдик туристтик суроо-талаптын өсүшүнө жана канааттануусуна шарттарды түзөт.

1999-жылы Кыргызстанда “Инновациялык ишмердүүлүк жөнүндө” мыйзамы кабыл алынып, анда жаны товар (кызмат көрсөтүү) же жаңы сапаттарга ээ товар (кызмат көрсөтүү) алуу максатында топтолгон жана

өздөштүрүлгөн жетишкендиктерди (билимдерди, технологияларды) жүзөгө ашырууга багытталган инновациялык ишмердүүлүктү мамлекеттик жөнгө салуунун максаттары жана принциптери, мамлекеттик тармактык инновациялык-инвестициялык инфраструктуранын курамы, структурасы жана уюмдаштырылышы, укуктук, экономикалык жана социалдык шарттары бекемделген [33].

Мезгил туризм чөйрөсүндө инновациялык процесстерди киргизүүнү, жаңы технологиянын негизинде жаңы кызматтарды өндүрүүнү талап кылууда. Себеби, инновациялык өнүгүү гана атаандаштыкка туруктуу жана рынокто уникалдуулук касиетине ээ товарларды жана кызматтарды сунуштоого жол ачат, ошондой эле анын аймактык экономикага кошкон салымын арбытат.

Кыргызстан өзүнүн жаратылыштык жана тарыхый-маданий потенциалы менен туризмдин инновациялык өнүгүүсүнө толук шарттары бар деп эсептейбиз. Мында инновациялык өнүгүүнү мамлекеттин, аймактардын жана тийиштүү ишканалардын деңгээлинде жүргүзүү зарыл. Мамлекеттик органдар биринчи кезекте инновациялык ишмердүүлүк үчүн жагымдуу шарттарды түзүү менен тармактын өнүгүүсү үчүн жаңы билимдерди, ыкмаларды жана технологияларды киргизүүгө көмөктөшөт. Бул маселени ишке ашыруунун тиешелүү жолдору болуп төмөнкүлөр эсептелет: экономиканын өсүшүн илимий-техникалык жактан камсыздоону колдоо, инновациялык жактан активдүү ишкана-уюмдарга жана жеке жактарга салыктык жеңилдиктерди берүү, бул жаатта ийкемдүү кредиттик-финансалык саясатты жүргүзүү, туризмге ата мекендик жана чет элик инвестицияларды тартуу үчүн укуктук жана уюштуруучулук шарттарды түзүү ж.б.

Туризмдеги инновация жаңы пайдалуу касиеттерге ээ туристтик продуктуну түзүү, туристтик маркетингде жаңы ыкмаларды колдонуу, IT-технологияны колдонуу менен башкаруунун жаңы усулдарын пайдалануу

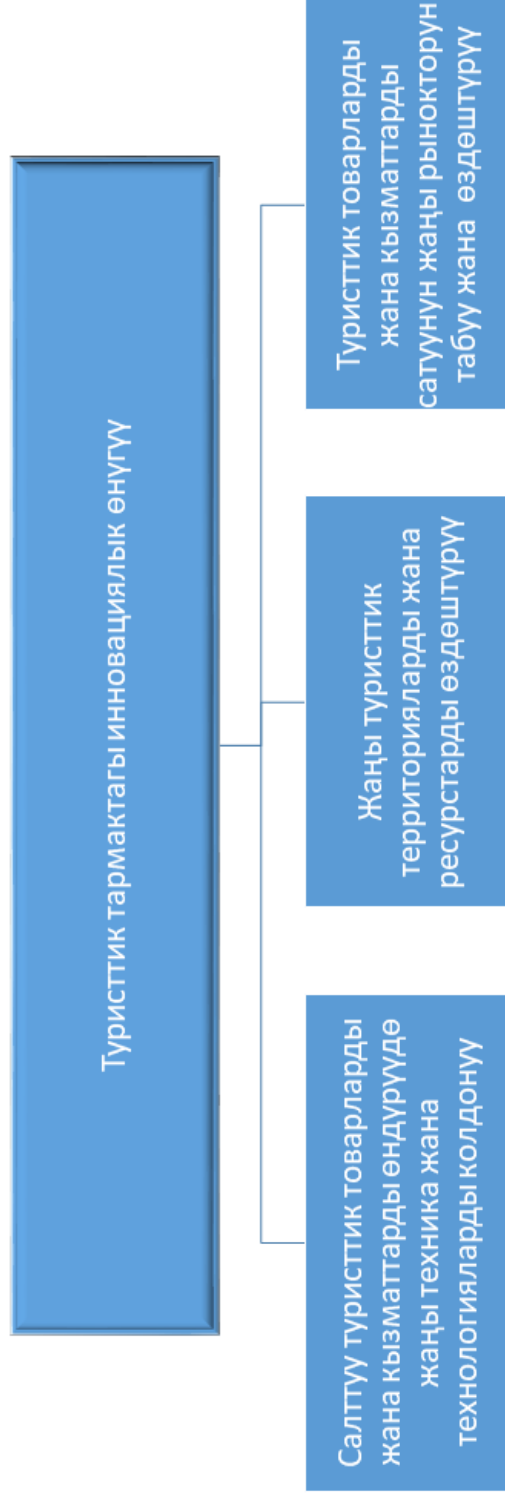
менен аныкталат. Ал натыйжада туристтик рынокто керектөө суроо-талабынын деңгээлин жогорулатууну көздөйт.

Ооба, туризмдеги инновациялык өнүгүүдө биринчи кезекте ИТ-технологиянын жетишкендиктерин пайдалануу чечүүчү ролго ээ экендиги талашсыз. Анын артычылыктары эмнеде? Биринчиден, убакыт бюджетин үнөмдөйт, транспорт, байланыш ж.б. кеткен финансалык чыгымдарды азайтат; экинчиден, тигил же бул туристтик ишкананын иштөө тартиби жана өзгөчөлүктөрү боюнча объективдүү маалыматтарды берет; үчүнчүдөн, туристтик продукт жана аны алуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө маалыматтарды тез жана географиялык жактан кең мейкиндикке таркатат; төртүнчүдөн, кардарлардын өтүнүчүн анын жайгашкан жеринен алууга, керектүү кызматтарды алдын ала брондоого жана акы төлөөгө шарт түзөт; бешинчиден, рыноктогу өндүрүүчү менен керектөөчүнүн жана ага көмөктөш объектилердин (аймак, мамлекеттик башкаруу органдары, башка тараптар) өз ара мамилесин жөнөкөйлөштүрөт.

Инновациялык идеяларды ишке ашыруу негизинен төмөнкүдөй маселелерди камтыйт: туристтик кызмат көрсөтүүнү мүмкүн болушунча автоматташтыруу, жаңы программалык камсыздоолорду иштеп чыгуу, туризм чөйрөсүндөгү жаңы товарларды жана кызматтарды иштеп чыгуу, жаңы туристтик маршруттарды табуу, жаңы багыттагы кызыктыруучу меймандостук кызматтарды көрсөтүү.

Демек, туризм тармагындагы инновациялык өнүгүү көп жактуу процесс болуп саналат. Анын эффективдүү моделин куруу үчүн туризм тармагынын комплекстүү өнүгүү факторлорун (табигый жана маданий ресурстар, инфраструктура, социалдык база, башкаруу түзүмү ж.б.) жана көрсөткүчтөрүн талдоо талапка ылайык. Буга ылайык туризмдин инновациялык стратегиясын иштеп чыгууда туристтик рыноктун өзгөчөлүгү, анын адистешүүсү, атаандаштык мүмкүнчүлүктөрү ж.б. эске алынат.

Биздин оюбузча, туристтик рыноктогу инновациялык ишмердүүлүктүн негизги багыттарына төмөнкүлөр кирет (3.2-чийме).

3.2 - чийме. Туризмдеги инновациялык өнүгүүнүн негизги багыттары
Булагы: автор түзгөн

1. *Салттуу туристтик товарларды өндүрүүдө жана кызматтарды көрсөтүүдө жаңы техника жана технологияларды колдонуу.* Азыркы мезгилде Кыргызстандын туроператорлору жана турагенттери компьютердик техниканы жана программаларды кеңири колдонуп калышты. Өндүрүштүк ишти жүргүзүү, бухгалтердик эсепти алып баруу, кардарлар менен иштөө, аларды каттоо, жарнама жүргүзүү ж.б. иш-чаралар атайын компьютердик технологиялардын жардамында жүргүзүлүүдө. Айрым жайгаштыруу каражаттары тейлөөнүн автоматташтырган түзүмүн колдонуп жатат. Дээрлик бардык туристтик ишканалардын сайттары түзүлгөн.

Интернетте географиялык маалыматтардын так деталдуу системасынын пайда болушу менен колдонуучулар үчүн жер бетинин үч өлчөмдүү моделдерин ар кандай масштабда көрүүгө мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Геосервистердин өнүгүшү жана адистештирилген web-сайттардын – фотохостингдердин пайда болушу фотосүрөттөрдү интернет түйүнүнө жайгаштыруу менен аларды тиешелүү географиялык координаталарга байлоого шарттарды жаратты. Фотосүрөттөргө болгон шилтемелер (белгилер) алардын географиялык мүнөздөмөлөрүн толук чагылдырууга жол ачты.

Өлкөдө өз иш-аракетинде интернет жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонгон туристтик ишкана-уюмдардын саны жылдан-жылга өсүүдө. Жыйынтыгында туризмде электрондук коммерцияны эффективдүү колдонууга жол ачылды. Мындай процесстин артыкчылыктарына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: видео-, аудио- жана тексттик маалыматтарды берүүнү ишке ашыруу; мейкиндик жана убакыттык чектөөлөрү жок; колдонуучулардын чектелбеген санын өз ичине камтыйт; маалыматты көз ирмемде алуу жана анын негизинде өзгөрүүлөргө дароо көңүл бөлүү; интерактивдүүлүктүн максималдуу мүмкүнчүлүгү (кардарлар менен түз баарлашуу); кызыктырган ар тараптуу маалыматтарды алуунун мүмкүнчүлүгү; максаттуу аудиторияны тез жана натыйжалуу издөө жана зарыл учурда рыноктун белгилүү бир сегментине

багыт алуу; достук мүнөздөгү интерфейстин болушу; берилип жаткан маалымат конфиденциалдуу; маалыматтарды берүү багытында чектөө жок; салыштырмалуу көп эмес уюштуруучулук чыгымдары [54, 6-б.].

2. Жаңы туристтик территорияларды жана ресурстарды өздөштүрүү. Кыргызстан – туристтик аймак катары дүйнөгө жаңыдан таанылып келе жаткан өлкө. Анын дээрлик бардык территориялары жана ресурстары дүйнөлүк рынокто жаңы, али толук өздөштүрүлбөгөн абалда. Бул максатта адам буту аз жеткен табигый ландшафттарды, кыргыз элинин маданий салт-санааларын туристтик ресурс катары сунуштоо максатка ылайык. Мисалы, бул жаатта Ысык-Көл областынын айрым ишкерлери үлгү болорлук иштерди алып барышууда. Тактап айтканда, бул жерде боз үй жасоо кол өнөрчүлүгү кеңири даңазаланып жатат. Даяр боз үйлөр 3 миң ден 10 миң АКШ долларына чейин чет элдик (Индия, Казакстан, Россия, Түркия, Швейцария, Япония ж.б.) кардарларга сатылууда. Ошондой эле чет элдик туристтер үчүн боз үйдү тигүү, ички түзүлүшү боюнча мастер-класстар өткөрүлүп, туристтердин катышуусу менен боз үйдү тургузуу конкурстары уюштурулууда. Улуттук каада-салттарды өркүндөтүү жана даңазалоо, чет элдик туристтерди тартуу жана этнотуризмди жайылтуу максатында ар кандай фестивалдар уюштурулуп жатат. 2017-жылы бир эле Тоң районунда “Тоң ааламы”, “Тескей жээк”, “Салбуурун”, “Алгыр куштар” сыяктуу маданий-массалык иш-чаралар өткөн.

3. Туристтик товарлар жана кызматтарды сатуунун жаңы рынокторун табуу жана өздөштүрүү. Мындай стратегияны ишке ашыруу үчүн бир катар кошумча же жаңы иштерди аткаруу талап кылынат: потенциалдуу кардарларды издөө, табуу жана тартуу, сатуу иштерин өркүндөтүү, кошумча маалыматтык түзүмдөрдү түзүү ж.б. Алсак, улуттук негизде уюшулган тарыхый, этнографиялык, гастрономиялык ж.б. турларды уюштуруу Европа өлкөлөрүнөн жаңы кардарларды тартууга мүмкүнчүлүктөрдү берет. Айрым окумуштуулар белгилегендей, республикада жакынкы жылдары чет өклөлүк туристтердин кызыгуусун

пайда кылуучу, каражаттарын жумшоого түрткү болуучу, капиталдык салымды салыштырмалуу аз талап кылуучу туризм жайларын куруу зарыл болууда. Ушул өңүттөн алып караганда өлкөнүн ыңгайлуу жерлеринде жайлоо туризми, альпинизм, суу туризми, экотуризм, спелеотуризм, велотуризм сыяктуу түрлөрүн өнүктүрүү пайдалуу. Мындан тышкары чет өлкөлүктөрдү кыйла кызыктыруучу зоологиялык жана ботаникалык багыттагы же же нукура улуттук маанайдагы туризмдин түрлөрүн кеңейтүү керек [8, 123-б.].

Кыргызстандын шартында туристтик кызматтарды сунуштоо аркылуу жаңы рынокторго чыгуунун дагы бир жолу – бул экстремалдык туризмди кеңири жайылтуу. Туризмдин бул түрүн өнүктүрүүгө өлкөдө толук табигый (географиялык, геологиялык ж.б.) шарттар бар жана эч кандай техникалык кийгилишүүнүн кажети жок. Айрым изилдөөлөр боюнча, бул түр капиталды аз талап кылат жана жогорку финансылык натыйжалуулугу менен айырмаланат: турдун бир катышуучусу орточо эсеп менен 3 миң АКШ долларын коротуу менен жүрүшүнүн орточо узактыгы 8 күндү түзөт [89, 1211-б.].

Ар дайым өсүп турган материалдык жана руханий маанидеги суроо-талаптар менен камсыздоо – социалдык багыттагы мамлекеттин негизги милдети, кеңейтилген кайра жаратуунун максаты, социалдык-экономикалык көрсөткүчтөр боюнча территориялык пропорциялуулукту камсыз кылуу шарты.

Демек, өндүргүч күчтөрдү территориялык жактан рационалдуу уюштуруу маселелеринде туристтик инфраструктураны жайгаштыруу жана анын аймактык өнүгүүсү башкы орунда турат. Ал калктын жашоо образындагы жана деңгээлиндеги аймактык айырмачылыкты тегиздөөдө, коомдук эмгекти территориялык бөлүштүрүүдө бардык аймактарда жетиштүү шарттарды түзүүгө өбөлгө түзөт.

Азыркы шарттарда негизги фонддорун жаңылоо максатында туристтик инфраструктурага кошумча каражаттарды тартуу зарылдыгы анык.

Материалдык базаны техникалык каражаттар менен камсыздоо, же илим менен техниканын заманбап жетишкендиктерин колдонуу туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн жаңы түрлөрүн, тейлөөнүн жаңы формаларын сунуш кылуу, сунуштун сапатын көтөрүү менен тыгыз байланышта экендигин эске алуу керек.

Туризмдин өнүгүүсүн инновациялык жааттан кароодо тармактын өзгөчөлүктөрүн да эске алышыбыз керек. Себеби, туризмде өндүрүштү толук автоматташтыруу, кол эмгегин жок кылуу туристтик продуктуга суроо-талаптын азайышына алып келиши мүмкүн. Эмгекти автоматташтыруу механизациялаштырууну толук сүрүп чыкпашы талапка ылайык. Анткени, тейлөө чөйрөсүнүн кээ бир тармактары кол эмгеги менен гана эффективдүүлүгүн сактап, кардарлардын санын көбөйтө алат. Келечекте туристтик инфраструктуранын территориялык жана тармактык пропорционалдуулугун сактоо менен экстенсивдүү да, интенсивдүү да жолдор менен өнүгүүсүн улантуу талапка ылайык.

Кыргызстан тиешелүү этникалык коомчулугу бай өлкө катары этнографиялык туризм тарабынан да кызыктуу. Кыргыз элинин материалдык жана руханий маданиятынын өзгөчөлүктөрүн таануу, анын турмуш-тиричилигинин үрп-адаттарын жеринде изилдөө, өткөн көчмөндүк турмуш образы туристтик экспорттун уникалдуу статьясы боло алат. Экономикалык жактан алганда мындай социалдык потенциал чоң масштабдагы материалдык базаны жана чыгымдарды талап кылбайт [5, 912-б.].

Аймактардын экономикалык өнүгүүсүнүн, мамлекеттик жана аймактык социалдык-экономикалык саясатты жүргүзүүнүн заманбап ыкмасы катары кластердик саясатты белгилөөгө болот. Алсак, территориялык экономикалык кластерлер системасын түзүү аймактын өнүгүүсүнүн жана аны диверсификациялоонун артыкчылыктуу багыты экендигин эске алуу менен кластерлердин структурасын, анын элементтеринин территориялык жайгашуусун аныктоо жана территориялык экономикалык кластерлерди өнүктүрүүнүн институттук чөйрөсүн калыптандыруу турат.

Аймактык кластерлерди өнүктүрүү эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатат жана инновациялык иш-аракеттерге түрткү берет. Ошол эле мезгилде кластерлер кичи жана орто бизнес үчүн жагымдуу чөйрөнү түзөт. Алардын масштабы канчалык чоң болсо, калктын жашоо деңгээли жогору болуп, ишкердик чөйрөсүндө атаандаштык күчөйт.

Аймактагы кластердик саясатты түзүү туристтик ресурстардын өзгөчөлүгү, сунушталуучу туристтик кызматтын түрлөрү, аймактын рыноктогу абалы, эл аралык же аймактык эмгекти бөлүштүрүүдөгү орду жана келечеги ж.б. жактарды эске алууну талап кылат. Ошондой эле аймактык мааниси бар ишкана-уюмдарга жеңилдик негизде кредит берүү, жогорку технологиялык продукцияны чыгарууга кызыктыруу, эл аралык жана аймактык деңгээлдеги маркетингдик иш-чараларды (мисалы, көргөзмө-жарманке ишмердүүлүгү, маалыматтык инфраструктура ж.б.) уюштуруу, аймактык туристтик кластерлердин товарларын жана кызматтарын экспорттоого көмөктөшүү ж.б. максатка ылайык.

Мына ошентип, туризм инфраструктурасын инновациялык өнүктүрүү стратегиясында кластердик усулду дагы бир маанилүү инструмент катары колдонуу актуалдуу десе болот. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча, кластердик стратегия бар жана ал потенциалдуу кластерлерди табууга, алардын атаандаштыкка туруктуулук даражасын аныктоого, болочок кластерлерде бизнес-климатты жана инвестициялык активдүүлүктү жакшыртуу боюнча иш-чараларга таянат [66, 3-б.]. Бирок кластердик усулду колдонуу туристтик кластерлерди изилдөө жана аларды колдоо жаатындагы мамлекеттик саясатты калыптандыруу боюнча методикалык иштелмелердин жоктугунан кыйын болуп жатат. Албетте, бул багытта өлкөдө илимий иликтөөлөр башталганын окумуштуу М.Бекбоеванын иши далилдейт жана келечекте бул багытта жакшы жылыштар болорун айгинелейт [17].

Кластерди таануу үчүн, мисалы, туристтик ресурстардын уникалдуулугун аныктоо керек деп эсептейбиз. Анткени, алар тигил же бул

территорияда кластердеги туризмдин тиешелүү түрүн өнүктүрүүнү аныктап турат. Иштин маанисине ылайык, мында Ош туристтик кластерин өзүнчө карап, анын мүнөздүү белгилерин аныктоого болот: борбордук бөлүгүн табигый жана маданий жактан эл аралык маанидеги Сулайман-Тоосу ээлейт; ыңгайлуу орографиялык-климаттык шарттар; кластердин территориялык чектүүлүгү; кластердин туристтик көп функционалдуулугу; транспорттук (автомобиль, темир жол жана аба) түйүндө жатышы; эл аралык байланыш мүмкүнчүлүгү (Өзбекстан, Тажикстан жана Кытай менен); эл аралык ири рынокторго жакындыгы (Фергана өрөөнүндөгү Өзбекстан жана Тажикстандын шаарлары) ж.б. мына ушундай жагдайларга байланыштуу аталган кластер өнүгүүгө потенциалдуу деп мүнөздөлүүгө татыктуу. Бирок аталган кластердин абалын талдоодо анын өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизген факторлор да аныкталды: ири туристтик рыноктордон (мисалы, Европа) алыстыгы; эл аралык туризм рыногунда белгисиздиги жана жеткиликтүү жарнама иштеринин жоктугу; көрсөтүү үчүн рекреациялык объектилердин аздыгы; туристтик сунуштун сезондуу мүнөзү; туристтик инфраструктуранын начар абалы.

Мындан улам Ош туристтик кластерине төмөнкүдөй инновациялык сунуштарды берүү талапка ылайык: туристтик продукцияны эл аралык деңгээлде жарнамалоо; сунушка жаңы маанидеги турларды (тарыхый, этнографиялык, гастрономиялык, диний, кол өнөрчүлүк, илимий ж.б.) киргизүү; салттуу эмес же улуттук маанидеги жайгашуу каражаттарын сунуштоо; жаңы туристтик объектилерди (анын ичинде виртуалдык технологияны колдонуу менен) түзүү.

Келечекте өлкөнүн экономикалык потенциалынын жана өндүрүштүк сектордун негизги фонддорунун мындан ары өсүп-өнүгүүсү менен туристтик инфраструктуранын да негизги фонддорунун үлүшүнүн өсүүсү байкалат. Бул калктын туристтик керектөөсүнүн сандык жана сапаттык жактан өзгөрүүсүнө ыңгайлуу шарттарды түзөт. Калк тарабынан материалдык жана маданий

жыргалчылыктын пайдасын тынымсыз кабыл алуу каралып жаткан чарбалык тармактын негизги фонддорунун тездик менен өсүүсүнө алып келет.

Социалдык комплекстин, анын ичинде туризм тармагынын инвестициялык-инновациялык багытта ургаалдуу өнүгүүсүнүн башкы фактору болуп мамлекеттик жөнгө салуу эсептелет. Ал төмөндөгүдөй чөйрөлөрдө жүргүзүлүшү мүмкүн: административдик тескөө, жеке жана мамлекеттик өнөктөштүк, ишкердикти колдоо, жаңычылдыкка негизделген иш-аракеттерди колдоо (бюджеттен каражат бөлүү, жеңилдик менен кредит берүү, салыктан жеңилдик берүү ж.б.). Мындай саясатты ишке ашырууда биринчи кезекте жергиликтүү башкаруу органдарынын ролу чечүүчү мааниге ээ.

Кийинки белгилей кетүүчү жагдай, азыркы учурда Кыргызстан өнүккөн илимий-техникалык жана жогорку квалификациялуу илимий-кадрдык потенциалга ээ. Анын негизин Улуттук илимдер академиясы, ведомстволук илимий мекемелер жана жогорку окуу жайлары (алардын ичинде түштүктө жайгашкан улуттук академиянын түштүк бөлүмү, Ош мамлекеттик университети, Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз-өзбек университети) түзөт. Бул мекеме-уюмдарды жаңы технология, нанотехнология, ноу-хау ж.б. негизделген инновациялык жаратуулардын жана келечекте өлкөдө илим сыйымдуу экономиканы куруунун борбору катары кароого болот. Бирок алдыда инновациялык ишмердүүлүктүн инфраструктурасын калыптандыруу менен ишкана-уюмдардын илимий-техникалык потенциалын коммерциялаштыруу маселеси турат.

3.3. Социалдык туризмди өнүктүрүү жана жайылтуу

мамлекеттин социалдык саясатынын артыкчылыктуу багыты катары

Кыргыз Республикасында социалдык багыттагы саясатты колдогон мамлекет катары жалпы туризм тармагынын курамындагы социалдык туризм

приоритеттүү тармак катары каралууга тийиш. Мунун негизинде баарына жеткиликтүү туристтик кызматтар аркылуу кыргыз атуулдарынын эс алуу, эркин жылып жүрүү, ден соолуктарын чыңдоо, жагымдуу курчап турган чөйрөдө жашоо, маалыматтарды эркин алуу, социалдык коргоо ж.б. болгон конституциялык укуктары ишке ашат.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, социалдык туризм системасы өз ичине аз камсыз болгон жарандар тобунун жеткиликтүү туристтик товарлар жана кызматтарды пайдалануусуна мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн тиешелүү максаттарды, принциптерди, каражат булактарын жана ар кандай жеңилдиктерди камтыйт.

Социалдык туризмди мамлекет тарабынан колдоо принциби туристтик товарлардын жана кызматтардын минималдуу керектүү өлчөмү ар бир жаранга жеткиликтүү болушуна таянат.

Социалдык туризмдин кардарлары демографиялык жана социалдык жактан ар түрдүү категорияга бөлүнөт жана алар тиешелүү тейлөө каражаттарынын кызматтарынан пайдаланышат (3.2-табл.).

3.2-таблица - Социалдык туризмдин кардарларынын курамы жана аларды тейлөө каражаттары

Кардарлардын категориясы	Туризм ишканаларынын түрлөрү
Калктын аз камсыз болгон катмарлары	Пансионаттар, санаторийлер, туристтик базалар, ижара батирлери, эс алуу үйлөрү
Физикалык жактан мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар	Пансионаттар, санаторийлер, ижара батирлери, эс алуу үйлөрү
Үй-бүлө мүчөлөрү	Пансионаттар, санаторийлер, туристтик базалар, эс алуу үйлөрү
Ардагерлер	Пансионаттар, санаторийлер, эс алуу үйлөрү
Жаштар (студенттер)	Туристтик базалар, эс алуу жана эмгек лагерлери, эс алуу үйлөрү, студенттик жатаканалар
Өспүрүмдөр жана балдар	Балдар туристтик базалары, балдар ден соолукту чыңдоочу лагерлери, балдар санаторийлери, талаа, эс алуу жана эмгек лагерлери

Булагы: автор түзгөн

Социалдык туризмдин калктын тиешелүү (муктаж) катмарларына жана тиешелүү (пайдалуу) иш-аракеттерге багытталган түрлөрү жана формалары төмөнкүлөр:

1. *Таанып-билүү туризми* өз иш-аракети менен калктын калың катмарын өзүнө тартуусу жана ден соолукту чыңдоо туризми сыяктуу массалык мүнөздөгү коомдук кыймылга айланышы зарыл. Анткени, бул түрдүн өлкө үчүн коомдук-саясий да мааниси бар. Аталган туризмдин максаты төмөнкүлөр менен аныкталат: өлкөдөгү жана дүйнөдөгү табигый жана маданий мурастарды коргоо, тарыхый эстеликтер, жерлер жана окуялар боюнча маалымат алуу ж.б. Бул жаатта айрыкча ЮНЕСКОнун мурастар тизмесине кирген Кыргызстандагы табигый жана тарыхый-маданий объектилерди (Сулайман-Тоо ыйык тоосу, Улуу Жибек жолу торчосуна кирген байыркы Баласагын жана Суяб шаарлары, Батыш Тянь-Шандагы табигый коруктар торчосу (“Беш-Арал”, “Падыша-Ата” жана “Сары-Челек”, “Манас” эпосунун үчилтиги, боз үй, шырдак жа ала кийиз ж.б.) эл ичинде даңазалоо жана алардын туристтик маанисин пропагандалоо иштери бар. Бул багытта тарыхый, экологиялык, этнографиялык, фольклордук, музейлик, өндүрүштүк өндүү турларды уюштуруу ылайыктуу.

2. *Ден соолукту чыңдоо туризми* ар кандай деңгээлдеги территориялар (айылдар, айыл округдары, шаарлар, административдик райондор ж.б.) жана бирикмелер (эмгек жамааттары, окумуштуулар кеңеши, студенттик топтор, кызыкчылык боюнча уюмдар ж.б.) деңгээлинде уюштурулушу максатка ылайык. Туризмдин бул саякаттоо түрү жакынкы келечекте массалык мүнөздөгү популярдуу коомдук кыймылга айланышы керек. Бул ишмердүүлүк, эреже боюнча, катышуучулардын өз каражаттарынын, мамлекеттин (жергиликтүү бийлик органдарынын) социалдык колдоосунун, коомдук уюмдардын (ассоциациялар, фонддор ж.б.) жана жеке тараптардын (бизнесмендер, меценаттар ж.б.) эсебинен уюштурулушу максатка ылайык.

3. *Дарылоо туризми* – бул кардарлардын туруктуу жашоо жайынан айырмаланган, ылайыктуу табигый, материалдык ж.б. шарттары бар

жерлерде дарылоо-диагностикалык, калыбына келтирүүчү (реабилитациялык), алдын алуучу (профилактикалык) жана рекреациялык кызматтарды көрсөтүүчү ишканалар тиби. Анын кардарларынын өзгөчөлүгү мында: биринчиден, социалдык жактан начар абалдагы жарандар (киши башына кирешеси эң төмөн, дене-бой жагынан мүмкүнчүлүгү чектелгендер ж.б.), экинчиден, оорулуу же ден соолугунда кандайдыр-бир көйгөйү бар адамдар. Дарылоо программасы да мөөнөтүнүн узактыгы менен айырмаланат. Ошондуктан бул ишканалар уюштуруучулук-экономикалык жактан өзүнчө көңүл бурууну талап кылат (мамлекеттик бюджеттен каржылоо, профсоюз уюмдарынын колдоосу ж.б.).

4. *Спорттук туризмдин* социалдык багыттагы иш-аракети негизинен балдар, өспүрүмдөр жана жаштарга багытталышы шарт. Максаты: өсүп келе жаткан муунду спортко кызыктыруу жана тартуу, массалык спортту жайылтуу, спорттук мелдештерге катышуу ж.б.

Кыргызстан тоолуу өлкө катары спорттук туризмди өнүктүрүү үчүн ылайыктуу табигый-географиялык шарттарга бай: ар түрдүү деңгээлдеги тоо көтөрүлүштөрү, шар аккан дарыялар, ашуулар, даңгилер, табигый тоскоолдуктар (аска-зоолор, жарлар, аңдар, дарыялар, тик капталдар ж.б.). Балдар жана жаштар үчүн кызыктуу жана ышкылуу болгон жөө жүрүштөр, тоо лыжасы, треккинг, ат туризми, сууда агуу, аба шарларында учуу, автотуризм, мототуризм, велотуризм, дайвинг, каньонинг, сноуборд ж.б. турларды уюштуруу ылайыктуу. Туризмдин бул түрүн өнүктүрүүдө анын ар тараптуу функциясын эске алуу зарыл: ден соолукту чыңдоо, ар кандай зыяндуу адаттардан арылуу, өз ара жардамдашуу, бирин-бири колдоо, талаада жүрүү тартибин өздөштүрүү ж.б.

4. *Үй-бүлө туризмдин* үй-бүлө мамилелеринин туруктуу кармалышынын жана коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн маанилүү факторлорунун бири деп эсептейбиз. Айрым адистердин айтуусуна ылайык, азыркы иш орду менен үй бөлүнгөн кырдаалда, мисалы, балдар үй-бүлө түйшүгүнөн, эмгек жана адеп-ахлактык салттарынан бөлүнүп калган, мындай ажырым балдар жана ата-

энелер ортосундагы руханий жакындыктын жоголушуна алып келип жатат, балдар үчүн ата-энелердин активдүү эмгек үлгүсү болбой жатат. Ошондуктан бош убакытты үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү ортосунда активдүү жана көңүлдүү өз ара иш-аракеттер менен пайдалуу уюштуруу сунушталат [19, 690-б.]. Бул жерде үй-бүлөлүк туризмдин маанисин ачык көрсөткөн дагы бир пикирди айтып кетүү жетиштүү болот: “үй-бүлөлүк эс алуу ишмердүүлүгү – бул физиологиялык, психологиялык, социалдык ачык аспектилерге ээ болгон, инсанды окутуу жана тарбиялоо менен имманенттүү байланышта болгон социомаданий жана педагогикалык феномен; ишмердүүлүктүн өнүгүп жаткан түрү катары активдүү дем алуу, руханий баалуулуктарды өздөштүрүү жана бардык үй-бүлө мүчөлөрүнүн инсандык өнүгүүсү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү берет” [23, 52-б.].

5. Балдар, өспүрүмдөр жана жаштар туризми ишмердүүлүгү боюнча негизинен орто жана кесиптик-орто жана жогорку окуу жайларын өз кучагына алат. Негизги максаттары: ата-журтту таануу жана аны сүйүү аркылуу патриоттуулукка тарбиялоо, өспүрүмдөр арасында сергек жашоо образын пропагандалоо, спортко тартуу, ар кандай зыяндуу адаттардан (алкоголдук ичимдиктерге жакын болуу, тамеки тартуу, баңги заттар менен алектенүү, компьютердик оюндарга азгырылуу ж.б.) арылтуу, башка аймактардын (өлкөлөрдүн) жаштары менен достукту чыңдоо ж.б. Бул туризмди уюштуруу үчүн билим берүү мекемелеринде туристтик багыттагы секциялар иштеши керек, ишкана-уюмдар иштегендердин балдарын тартуу максатында каржы фонддорун түзүүсү талапка ылайык.

Адистердин пикиринде, балдарды социалдык жактан коргоо боюнча мамлекеттин (айрыкча жергиликтүү башкаруу органдарынын) чыгымдарын келечекке болгон инвестиция катары кароого болот. Мамлекеттик саясат ден соолугу бакубат жана билимдүү жаш муунду же коомдун келечектеги экономикалык активин калыптандырууга багытталышы зарыл. Мындай максаттарды ишке ашыруунун натыйжалуу жана балдар үчүн кызыктуу жолу болуп туризм эсептелери талашсыз [12, 107-б.].

Ал эми жаштар – калктын ден соолугу бекем деп саналган бөлүгү, коомдун жашоо кубаты, күч-кубаттын уюткусу, интеллектуалдык, физикалык күч-кубаттын оргуштап турган убагы. Эгерде коом алдыга туруктуу өнүгүүгө максат койсо, анда жаштарды туура тарбиялап, алардын ар тараптан өнүгүүсүнө кам көрүүсү керек [14, 8-9-б.]. Бул багытта жаштарды туризмге тартуу иштерин активдештирүү боюнча Ы.Т.Береналиевдин мамлекеттик органдар аркылуу маалыматтык-агитациялык ишмердүүлүктүн негизинде ички туризмди өнүктүрүү, социалдык түйүндөр жана башка маалыматтык ресурстар аркылуу жаштардын жергиликтүү туристтик дестинацияларга болгон кызыгуусун арттыруу, жаштардын коомдук уюмдары тарабынан ар кандай конкурстарды, акцияларды, таанып-билүүчүлүк иш-чараларды, тематикалык жүрүштөрдү ж.б. өткөрүү менен жаштарды ички туризмге тартуу, туристтик алмашууда жаштар уюмдарынын аймактар аралык байланышын күчөтүү боюнча сунуштары колдоого татыйт [20, 170-б.].

6. Ардагерлер туризми – жалпы туризм тармагынын, анын ичинде социалдык туризмдин өзгөчө түрү. Анын кардарлары сандык жактан жалпы республикалык социалдык-демографиялык структурада салыштырмалуу аз болгону менен курамы боюнча ар түрдүү. Алсак, алардын негизги бөлүгүн эмгекке жарамдуу курактан жогору жаштагылар же эмгек ардагерлери түзөт (2016-жылга алар жалпы калктын 7%ын түзгөн). Ошондой эле буга өзүнчө категория катары Улуу Ата мекендик согуштун ардагерлери, афган согушунун ардагерлери, Чернобыль апаатын жоюуга катышкандар, Баткен согушунун катышуучулары киришет. Албетте, биринчи категориядан башкалары мамлекет тарабынан атайын жеңилдиктерге ээ болгону менен туристтик (айрыкча анын дарылоо жана ден соолукту калыбына келтирүүчү) кызматтардан жетиштүү пайдаланууга муктаж экендигин эске алуубуз керек.

Бул жаатта окумуштуу М.Кочкорбаева аталган туризмдин маанисин жакшы ачып бере алган: пенсияга чыккандар үчүн туризм – бул активдүү жашоону улантуу мүмкүнчүлүгү десек жаңылышпайбыз. Алар үчүн

туризмде иш аз эмес. Мисалы, кары адамдардын билими жана жөндөмдүүлүгү жайлоо-туризмде, этнографиялык жана айыл туризмде колдонулушу коом үчүн да, алардын өздөрү үчүн да пайдалуу. Андан сырткары, пенсионерлерди потенциалдуу турист катары дагы кароо керек. Эгерде жаштар туризмди эс алуу катары кабыл алса, ал эми кары адамдар аны активдүү жашоо, коомго аралашуу катары баалап, туристтик кызматтардын массалык керектөөчүлөрүнө айланышы мүмкүн. Демек, негативдүү кырдаал катары кабыл алынган демографиялык улгаюуну ата мекендик туризмди өнүктүрүү максатында позитивдик кубулушка айлантуу жана анын пайдалуу тараптарын колдонуу мүмкүнчүлүгү бар [41, 80-б.].

7. Мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын туризми мурунку СССРде 1970-жылдары эле майыптар уюмдары тарабынан калыптанып, туризм жаатында ар кандай мелдештерди, жүрүштөрдү уюштуруп келген. Бул түр уюштуруу мезгилинде (транспортто, мейманканада, эс алуу жайларында ж.б.) атайын ыңгайлаштыруу каражаттарын жана атайын (көбүнчө индивидуалдык) программаларды (мисалы, көрүүсү жана угуусу боюнча майыптар, таяныч-кыймылдаткыч системасы боюнча ооругандар үчүн ж.б.) талап кылгандыктан кошумча чыгымдарды шарттайт.

Биздин өлкөнүн мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга карата мамлекеттик саясаты төмөнкү принциптерге негизделген: ден соолугу боюнча мүмкүнчүлүгү чектелүү себеби боюнча дискриминацияга жол бербөө; мамлекет тарабынан социалдык коргоонун кепилдүүлүгү; майыптык категориясына карабай социалдык жардамдарды жана кызматтарды алууга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү; социалдык коргоону ден соолугу боюнча мүмкүнчүлүгү чектелгендердин жекече керектөөлөрүнө багыттоо; ден соолугу боюнча мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга реабилитациялык кызматтарды көрсөткөн уюмдарды колдоо жана алар менен кызматташуу ж.б [12, 106-б.]. Мында, албетте, биздин изилдөө темабызга ылайык, мамлекеттик органдардын алдында калктын мындай аялуу катмарынын

рекреациялык кызматтарды сандык жана сапаттык жактан жеткиликтүү алуусуна шарттарды түзүү милдеттери турат.

Социалдык туризмдин бул түрүндө “тоскоолдуксуз чөйрө” курорту” түшүнүгү чоң мааниге ээ. Анткени ал мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын туризм ишмердүүлүгүнө ыңгайсыздык жок катышуусун карайт. Бул багытта Россияда атайын кабыл алынган мыйзамда андай адамдардын дарылануусу жана эс алуусу үчүн “тоскоолдуксуз чөйрөнү” түзүү – адистештирилген же профилдик курортторду же санаторийлерди ачуу каралган [94].

Туризмдин бул түрүн өнүктүрүү боюнча Израиль мамлекети жакшы мисал боло алат. Өкмөт жана туроператорлор тарабынан физикалык жактан мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар башка адамдар сыяктуу эле эч бир ыңгайсыздыкты сезбестен саякат ишмердүүлүгүн толук жана кызыктуу өткөрүүгө шарттар түзүлгөн: аэропортто майыптарды жеке коштоо, атайын бажы жана паспорт көзөмөл терезелери, кең лифттер, атайын көтөрүүчү жабдуулары бар автобустар, атайын таксилер, электр кыймылдаткычы бар майып коляскаларын ижарага алуу мүмкүнчүлүгү ж.б.

8. *Экологиялык туризмди* кеңири жайылтуу кыргыз мамлекетинин курчап турган чөйрөнү коргоо, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана калкты экология жаатында окутуп-тарбиялоо багытындагы саясатынын маанилүү практикалык иш-чараларынын бири болуп калышы зарыл. Бул туризмдин максаты Кыргызстанда таркалган табигый мурастарды, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо, өзгөчө корукка алынган территорияларга (коруктар, улуттук жаратылыш парктары, заказниктер, жаратылыш эстеликтери) саякат жасоо жана алардын түзүлүү себептери менен таанышуу, өлкөгө, анын айрым аймактарына мүнөздүү болгон сейрек кездешүүчү жаныбарлардын (илбирс, күрөң аюу, Марко Поло архары, марал, бүркүт, Мензбир сууру, эчкемер ж.б.) жана өсүмдүктөрдүн (айгүл гүлү, грек жаңгагы ж.б.) өкүлдөрүн таануу жана пропагандалоо болуп саналат. Айрыкча аларга окумуштуулардын аралашуусу менен балдарды жана жаштарды тартуу аркылуу фотоаппарат, видеокамера, магнитофон

сыяктуу техникалык каражаттардын жардамы менен “жашыл” аңчылыгын уюштуруу кызыктуу болот.

9.Чет элдик мекендештер үчүн туризм чет өлкөлөрдө (Афганистан, Кытай, Россия, Тажикстан, Түркия ж.б.) тарыхый жактан отурукташып калган мекендештерге Кыргызстанды тааныштыруу, улуттук маданиятты жана эне тилди сактоо жана өнүктүрүү, табигый жана маданий мурастарды таануу өңдүү маданий жана социалдык-саясий мааниси бар асыл максаттарды көздөйт. Бул мааниде алганда азыркы мезгилде маданий байланышты үзбөө максатында айрыкча Россияда туруктуу жашап калган мекендештердин балдары үчүн тиешелүү иш-чараларды уюштуруу маанилүү.

Мамлекеттин социалдык саясатына ылайык мыйзамдык база түзүү менен социалдык туризмди өнүктүрүү маселеси каралат. Учур социалдык туризм жөнүндө атайын мыйзамды кабыл алууну талап кылып жатат. Анын иштешинин негизги принциптери болуп социалдык туризм чөйрөсүндө социалдык саясатты жүргүзүү, жарандардын социалдык жактан корголбогон топторунун муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын укуктук жөнгө салуу, туристтик ишкана-уюмдарга уюштуруу-усулдук жардам көрсөтүү, социалдык туризмдин кызыкчылыгын коргоо саналат. Бул аргументтер 3.3-таблицада топтоштурулду.

3.3-таблица - Социалдык туризм багытындагы мыйзамдын негизги каралуучу көрсөткүчтөрү

Негизги каралуучу көрсөткүчтөр	Көрсөткүчтөрдүн түшүндүрмөсү
Уюштуруучулар	Туроператорлор жана турагенттер
Уюштуруу боюнча өнөктөштөр	Мамлекеттик башкаруу (тармактык жана территориялык) органдары: финансы, экономика, билим берүү жана илим, саламаттыкты сактоо, маданият, туризм, эмгек жана социалдык коргоо, жаштар иштери, дене тарбия жана спорт, этникалар аралык мамилелер боюнча министрликтер жана ведомстволор, жергиликтүү башкаруу органдары; профсоюз уюму; менчигине карабай бардык ишкана-уюмдар; эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдар; бирикмелер, фонддор ж.б.
Байланышуу жактары	Уюштуруу-усулдук, жарнамалык, материалдык жана каржылык колдоо көрсөтүү ж.б.
Мамлекет тарабынан	Каттоонун жеңилдетилген түрлөрү, жеңилдетилген насыя

колдоолор	берүү, салыктан жеңилдетүү же бошотуу, жер жана имарат иража акыларынан жеңилдетүү же бошотуу, материалдык жана моралдык колдоо көрсөтүү ж.б.
Социалдык турдун базалык стандарты	Жайгаштыруу, тамактануу, программа боюнча тиешелүү тейлөөлөр: трансфер, экскурсия ж.б. боюнча минималдуу баалоо
Катышуучулар	Балдар, өспүрүмдөр, жаштар, ардагерлер, мүмкүнчүлүгү чектелгендер, кедей катмардын өкүлдөрү ж.б.
Артыкчылыктуу түрлөрү жана формалары	Ден соолукту чыңдоо, таанып-билүү, дарылоо, экологиялык, үй-бүлөлүк, балдар, өспүрүмдөр жана жаштар, ардагерлер, мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар, чет элдик мекендештер үчүн туризм ж.б.

Тактап айтканда, мында мыйзам түрүндө социалдык туризм тармагында аракеттенген туроператордук жана турагенттик өкүлдөр үчүн мамлекет тарабынан боло турган кандайдыр бир деңгээлдеги колдоолор жана жеңилдетүүлөр (каттоо, салык, кредит ж.б. боюнча) бектилиши керек. Ошондой эле анда социалдык туристтин критерийлери аныкталып, потенциалдуу катышуучулар (балдар, өспүрүмдөр (окуучулар), жаштар (студенттер), ардагерлер (анын ичинде согуш ардагерлери), мүмкүнчүлүгү чектелгендер, кедей катмардын өкүлдөрү ж.б.) жана алар үчүн уюштурулуучу артыкчылыктуу түрлөр жана формалар (алар боюнча жогоруда сөз кылдык) көрсөтүлөт; социалдык турдун базалык стандарты (жайгаштыруу, тамактануу, программа боюнча тиешелүү тейлөөлөр боюнча) жөнгө салынат. Ошондой эле социалдык туризмдин уюштуруучулары аныкталат: ага мамлекеттик башкаруу (тармактык жана аймактык) органдары, профсоюз уюму, менчигине карабай бардык ишкана-уюмдар, эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдар, ар кандай бирикмелер (жаштар, аялдар, майыштар ж.б. боюнча), фонддор кирип, бири-бири менен уюштуруу-усулдук, материалдык жана каржылык маселелеринде өнөктөштүк негизде иш алып барышат.

Бул багытта 2000-жылы 12-июнда Беларусия, Казакстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстандын Парламенттер аралык комитети тарабынан “Социалдык туризм жөнүндө” моделдик мыйзам боюнча токтомдун кабыл алынышы жакшы башталыш десек болот [68]. Бул мыйзам укуктук,

уюштуруучулук жана экономикалык негиздерин аныктап, аны жарандардын социалдык жактан корголбогон топторунун дем алуу, эркин жылып жүрүү, ден соолуктарын калыбына келтирүү жана чыңдоо, жагымдуу курчап турган чөйрөгө, маалыматтарды эркин алууга болгон конституциялык укуктарын ишке ашыруу максатындагы саякаттар жана экскурсиялар, башка туристтик алектенүүлөр, дарылануу жана эс алуу каражаттарынын бири катары тааныйт.

Тактап айтканда, бул мыйзам негизинен калктын социалдык жактан корголбогон категорияларына арзан туристтик продукт сунуштоо үчүн шарттарды түзөт. Анын артыкчылыктуу (үлгүлүү) жактарына төмөнкүлөр кирет: улуттук туристтик продуктуну өндүрүүчүлөргө, ички жана кирүүчү туризмди уюштуруучуларга жол ачат, социалдык турдун жеткиликтүүлүгүнүн базалык стандартын аныктайт, социалдык туризмдин өнүгүү фондун түзүүнү жана анын каржылык булактарын карайт, социалдык туризм чөйрөсүндө кичи ишкердикти өнүктүрүүгө жана адистерди даярдоого колдоо көрсөтөт ж.б.

Мында баса белгилөөчү жагдай, ушул убакка чейин бул мыйзамдын негизинде Кыргызстанда социалдык туризм жаатында тиешелүү мыйзам кабыл алынбаганы өкүнүчтүү.

Анткен менен учурда Кыргыз Республикасында бизнестин социалдык жоопкерчилигин арттыруу иши башталуу стадиясында турганын белгилеп кетүү зарыл. Башкача айтканда, өлкөдө корпоративдик социалдык жоопкерчиликти институтташтыруу процесси жүрүп жатканын адистер белгилешет. Алардын ою боюнча, корпоративдик социалдык программалардын абалы компаниялардын рыноктогу туруктуулугу, алардын активдеринин көлөмү ж.б. экономикалык көрсөткүчтөрдөн көз каранды. Мына ушуга байланыштуу алардын ичинде ири же чет элдик капиталы бар 30га жакын ишканалар бар. Негизинен мындай социалдык жоопкерчиликтүү ишканалар төмөнкү тармактарда топтолгон: алтын казып алуу, мобилдик

байланыш операторлору, шишедеги суу жана ичимдиктерди чыгаруу, сигарет өндүрүү, эл аралык уюмдар ж.б. [30].

Ошентип, туризмдин социалдык багытын өнүктүрүү, ага мамлекет тарабынан ар тараптуу колдоо көрсөтүү жана тескөө өлкөдө социалдык моделдүү рынок экономикасын куруу, социалдык саясатты натыйжалуу жүргүзүү, калктын бардык катмарына социалдык адилеттүүлүктү орнотуу, калктын аялуу катмарларын жеткиликтүү социалдык кызматтар менен камсыздоо сыяктуу стратегиялык багыттардын ишке ашырылышын аныктап турары бышык.

НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

1.Социалдык чөйрөнү илимий жактан изилдөө ылайык кыргыз география илиминин жаңы багыты болуп эсептелет. Аталган чарбалык комплекстин ишмердүүлүгүнүн факторлорун, мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана өзгөчөлүктөрүн, кайра жаратуу процессиндеги ордун, коомдогу социалдык-экономикалык маселелерди чечүүсүн иликтөө азыркы коомдун жана социалдык багыттагы мамлекеттин талабына ылайык келет. Географиялык изилдөөнүн максаты – калыптанган тейлөө түйүндөрүнүн таркалууусу бул кызматтарды керектөөчүлөрдүн жайгашуусуна шайкеш келүүсүн иликтөө.

2.Социалдык чөйрөнү жана туризмди социалдык аспектиде илимий изилдөө кыргыз экономикалык жана социалдык географиясынын жаңы багыты болуп саналат. Анын ишмердүүлүк мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана өзгөчөлүктөрүн иликтөө менен кайра жаратуу процессиндеги ордун аныктоо, жалпы социалдык-экономикалык өнүгүүдөгү маанисин ачып көрсөтүү бул илимий иште туризмдин мисалында каралды. Рынок экономикасынын өнүгүү доорунда социалдык чөйрөнүн маани-маңызынын жогорулашы аталган тармактын социалдык функциясын, материалдык-техникалык базасынын сандык жана сапаттык жактан талдоону талап кылат.

3.Каралып жаткан чарбаны тармактар аралык территориялык комплекс катары кароо да туура болот. Анын төмөнкү функционалдык-структуралык түзүмүн сунуш кылабыз: а) адамды турмуш-тиричилик жактан тейлөө; б) адамды физикалык жактан өнүктүрүү боюнча тейлөө; в) адамды руханий жактан өнүктүрүү боюнча тейлөө.

4.КРнын Конституциясында “туризм” түшүнүгү жок болгону менен ал туризм чөйрөсүндөгү мыйзамдуулуктун базасы болуу менен аны укуктук жөнгө салуунун жогорку юридикалык күчкө ээ болгон негизги принциптерин көрсөтүп турат. Башкача айтканда, негизги мыйзамдагы “социалдык мамлекет” түшүнүгү мамлекеттин саясаты адамдын татыктуу жашоосун жана

эркин өнүгүүсүн камсыз кылуучу шарттарды түзүүгө багытталуусун аныктайт.

5.Туризмдин өнүгүүсүнүн жана жайгашуусунун социалдык потенциалын изилдөө маанилүү жана ал мультипликативтик эффекттин натыйжасында аталган тармактын комплекстүү өсүп-өнүгүүсүн шарттайт. Буга чейинки изилдөөлөрдүн жана байкоолордун жыйынтыктарын эске алуу менен азыркы орточо статистикалык типтүү кыргыз туристинин социалдык портретин мүнөздөөгө болот.

6.Кыргызстанда туризмдин жайгашуусунун бир кылка эместиги анын аймактарынын табигый-географиялык жана экономикалык өзгөчөлүктөрү менен гана эмес, алардын ар баскычтуу социалдык абалы менен да аныктап турат. Мамлекетте аймактык “тегиздөөчү” (пропорционалдык) маанидеги саясат болбой, аймактык жөнгө салуучу (мисалы, инвестициялык салымдарды тиешелүү тараптарга буруу боюнча) рычагдар иштебей жатат. Башка эл чарба тармактары менен шайкеш туризм чөйрөсүндө комплекстүү прогноздоо, узак мөөнөттүү пландаштыруу, “тегиз” территориялык уюштуруу сыяктуу программалар жок.

7.Рынок экономикасына өтүү менен туризмдин материалдык-техникалык базасында, кызмат көрсөтүү структурасында, функциясында жана маанисинде ири өзгөрүүлөр болду. Туризмдин территориялык-тармактык жактан мындан ары өнүгүүсүнүн жана бирдиктүү эл чарбалык негизде пропорционалдуу жайгашуусунун маанилүү шарты болуп туристтик инновацияларды жигердүү кийирүү эсептелет.

8.Кыргыз Республикасында социалдык саясатынын артыкчылыктуу багыты катары социалдык туризмди өнүктүрүү жана жайылтуу зарылдыгы бар. Мунун негизинде баарына жеткиликтүү туристтик кызматтар аркылуу кыргыз атуулдарынын эс алуу, эркин жылып жүрүү, ден соолуктарын чыңдоо, жагымдуу курчап турган чөйрөдө жашоо, маалыматтарды эркин алуу, социалдык коргоо ж.б. болгон конституциялык укуктары ишке ашат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ЖАНА БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Абдыжапарова, Г.С.** Управление развитием социальной инфраструктуры в условиях становления рыночной экономики (на материалах Кыргызской Республики) [Текст]: / автореф. дисс.... канд. экон. наук / Г.С. Абдыжапарова. - Бишкек, 2002. - 30 с.

2. **Абдыкадырова, А.Т.** Современное состояние и перспективы использования рекреационного потенциала Иссык-Кульской области [Текст]: / автореф. дисс... канд. геогр. наук: / А.Т. Абдыкадырова. - Бишкек, 2007. - 26 с.

3. **Азар, В.И.** Экономика и организация туризма. Методологические вопросы. [Текст] / В.И. Азар - Москва: Экономика, 1972. - 184 с.

4. **Акаев, Б.Б.** Пути совершенствования управления туристской отраслью Кыргызской Республики [Текст]: / Автореф. дисс.... канд. экон. наук: / Б.Б.Акаев. - Бишкек, 2011. - 23 с.

5. **Артыкбаева, С.Ж.** Особенности развития туристского рынка Кыргызской Республики и его перспективы [Текст] / С.Ж. Артыкбаева // Молодой ученый, № 3. -Казань, 2015. - С. 909-913.

6. **Артыкбаева, С.Ж.** Повышение качества обслуживания и подготовка кадров для туристской отрасли южных регионов Кыргызской Республики [Текст] / С.Ж.Артыкбаева // Материалы международной научно-практической конференции “Актуальные проблемы физической культуры, спорта и туризма”. - Уфа, 2015. - С. 65-72.

7. **Атышов, К.** Потенциал природных ресурсов горного региона и проблемы их рационального использования (на примере Республики Кыргызстан) [Текст]: / Дисс. док. экон. наук // К.Атышов. - Бишкек, 1992.

8. **Атышов, К.** Туризмди кыргыз элинин рухий дөөлөтүнүн чордонуна өнүктүрүүнүн айрым көйгөйлөрү [Текст]: / К.Атышов, К.Халилов,

Н.А.Шатманов, Й. Синан // III Эл аралык түрк дүйнөсү туризм симпозиуму. // http://oas2018.manas.edu.kg/files/Tam_Metin_Bildiri_Kitabi.pdf. 121-127 б.

9. **Атышов, К.** Природно-рекреационные ресурсы Кыргызстана и проблемы их рационального использования [Текст] / К.Атышов, Д.Т.Чонтоев. - Бишкек, 2013. - 280 с.

10. **Аюшиева, Л.К.** Занятость населения в туристической отрасли [Текст] / Л.К.Аюшиева // Вестник Бурятского государственного университета, № 2, 2015. - С. 132-134.

11. **Байзаков, К.О.** Экономико-географические проблемы развития туристского комплекса в Чуйской области: [Текст]: / Автореф. дисс. канд. геогр. наук // К.О.Байзаков. - Бишкек, 2016. - 20 с.

12. **Бакаева, М.А.** Вопросы предоставления социальной защиты и поддержки инвалидов в Кыргызской Республике [Текст] / М.А.Бакаева // Вестник Ошского государственного университета, № 3, III, 2016. - С. 104-108.

13. **Бакирова, Л.А.** Экономико-географические аспекты развития экотуризма на заповедных территориях Кыргызской Республики [Текст]: автореф. дисс... канд. геогр. наук / Л.А.Бакирова - Бишкек, 2011. - 22 с.

14. **Бактыгулова, А.Б.** Жаштар – коомдогу демилгечи күч: [Текст] / А.Б.Бактыгулова // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы, № 2.- 2015.- 8-9-б.

15. **Баранский, Н.Н.** Избранные труды. Научные принципы географии: [Текст] / Н.Н.Баранский. – Москва: Мысль, 1980. - 239 с.

16. **Баранский, Н.Н.** Экономическая география. Экономическая картография [Текст]: / Н.Н.Баранский. - Москва: Географгиз, 1956. - 366 с.

17. **Бекбоева, М.А.** Экономические проблемы развития туристского рынка в Кыргызской республике [Текст]: автореф. дисс... док. экон. наук. / М.А.Бекбоева. - Бишкек, 2016. - 45 с.

18. **Бекбоева, М.** Историко-культурные ресурсы Кыргызской Республики и их потенциальные возможности в развитии туризма [Текст]: / М.Бекбоева, М.Дуйшембиев, А. Камчыбеков. - Б. - 2017. - С. 136-145.

29. **Беляков, О.И.** и др. Семейный туризм как форма досуговой деятельности [Текст]: / О.И. Беляков, И.В. Мещерякова // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. Белинского, № 28, 2012. - С. 690-693.

20. **Береналиев, Ы.Т.** Развитие внутреннего туризма для поддержания единства и сплоченности будущего поколения [Текст]: / Ы.Т.Береналиев // Вестник Ошского государственного университета, 2015. - № 2, - С. 167-171.

21. **Бобушев, Т.С.** Основы горного туризма [Текст] / Т.С.Бобушов. - Бишкек, 2008. -184 с.

22. **Боголюбов, В.С.** Факторы и условия устойчивого развития системы туризма: региональный аспект [Текст] / В.С.Боголюбов. – Санкт-Петербург: Инфо-да, 2005. - С.165-168.

23. **Болотова, М.И.** Организация семейного досуга в образовательной среде учреждения дополнительного образования детей: [Текст] / М.И.Болотова. Москва: Компания Спутник+, 2005. - 52 с.

24. **Бородин, Е.А.** Различия в социально-экономическом развитии юга и севера Кыргызстана / Е.А.Бородин // Мир экономики и право, № 2. – Санкт-Петербург, 2012. - С. 50-60.

25. **Веденин, Ю.А.** и др. Состояние и перспективы развития рекреационной географии в СССР [Текст]: / Ю.А.Веденин, И.В.Зорин // Перспективы географии. Вопросы географии. Сборник 100. - Москва: Мысль, 1976. - С. 167-175.

26. **Горбунов, Э.П.** Социальная политика и социальная инфраструктура [Текст] / Э.П.Горбунов // Вопросы экономики. - № 12, 1977.

27. Демографический ежегодник Кыргызской Республики, 2012-2016 годы. Годовая публикация. - Бишкек, 2017. - 322 с.

28. **Дехканова, К.А.** Приоритет прав человека в правовом государстве [Текст] / К.А.Деханов // Вестник Ошского государственного университета, № 3, 2010. - С. 102-107.

29. **Жолдошова, Т.Б.** Айыл жеринде рекреациялык туризмди өнүктүрүү жөнүндө иш-чаралар [Текст] / Т.Б.Жолдошова // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы, №2, 2017. 49-52-б.

30. **Илибезова, Э.** Выбор для бизнеса: зарабатывать деньги или спасать планету [Текст] / Э.Илибезова // <http://analitika.akipress.org:2011-01-11>.

31. **Исаев, К.** Кыргызстанда туризмдин социалдык маселелери [Текст] / К.Исаев // Жаңы кылым, 2006-жылдын 11-августу, № 54.

32. Закон Кыргызской Республики “О туризме” от 25 марта 1999 года, № 34.

33. Закон Кыргызской Республики “Об инновационной деятельности” от 26 ноября 1999 года, № 128.

34. **Зикираев, М.Т.** Роль инвестиций в развитии социальной сферы (на материалах Ошской области Кыргызской Республики) [Текст]: автореф. дисс... канд. экон. наук. / М.Т.Зикираев. - Ош, 2012. - 25 с.

35. **Зинин, В.Г.** Ресурсный потенциал сферы культуры [Текст] / В.Г.Зинин, Л.М.Зайцева. – Москва: Знание, 1989. - 64 с.

36. **Кермалиев, Р.С.** Рекреационные условия и проблемы природопользования в Иссык-Кульской области [Текст]: автореф. дисс... канд. геогр. наук / Р.С.Кермалиев. - Бишкек, 2005. - 22 с.

37. **Ковалев, С.А.** География потребления и география обслуживания населения [Текст] / С.А.Ковалев // Вестник Московского университета, серия географическая, № 2, 1966.

38. **Кокоева, А.М.** Социальная политика Кыргызской Республики на современном этапе [Текст] / А.М.Кокоева // Вестник Ошского государственного университета, № 1,2, 2010. - С. 112-115.

39. **Котляров, Е.А.** География отдыха и туризма [Текст] / Е.А.Котляров. - Москва: Мысль, 1973. - 238 с.

40. **Кочерга, А.И.** Сфера обслуживания населения (вопросы социалистического воспроизводства) [Текст] / А.И.Кочерга. - Москва: Мысль, 1979. - 293 с.

41. **Кочкорбаева, М.** Туризм жана кээ бир демографиялык маселелер /М.Кочкорбаева // III Эл аралык түрк дүйнөсү туризм симпозиуму // http://oas2018.manas.edu.kg/files/Tam_Metin_Bildiri_Kitabi.pdf. - 121-127 б., 75-86-б.

42. **Криворучко, Л.В.** Организационно-экономические основы управления развитием рынка санаторно-оздоровительных услуг [Текст] / Л.В.Криворучко // Труды академии туризма: сборник научных трудов. Выпуск 5. – Санкт-Петербург: Невский фонд, 2003. - С. 90-96.

43. **Култаева, А.К.** Аймактын табигый-туристтик потенциалын баалоонун геоэкологиялык маселелери (Кыргызстандын түштүк аймагынын мисалында). геогр. илим. канд... автореф [Текст] / А.К.Култаева // - Бишкек, 2016. - 26 б.

44. Кыргыз Республикасынын Конституциясы КР, 2016-жылдын 28-декабрындагы №218 мыйзамынын редакциясы.

45. **Локтева, М.С.** Туризм как сфера социально-культурной деятельности [Текст] / М.С.Локтева // Вестник Южно-Уральского государственного университета № 16, 2006. - С. 119-123.

46. **Мамразак уулу Т.** Экономикалык терминдердин орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Т.Мамаразак уулу. - Ош, 2004. - 82 б.

47. **Маркс К., Энгельс Ф.** [Текст] /К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. Том 23.

48. Материалы XXVI съезда КПСС. - Москва: Политиздат, 1981.

49. **Мендибаев, Н.** Айыл антропосоциеталдык бүтүндүк катары өзгөрүлмөлүү коомдо [Текст] / Н.Мендибаев. - Бишкек, 2014. - 382 б.

50. **Мендибаев, Н.** Айыл социеталдык бүтүндүк катары өзгөрүлмөлүү коомдо. Соц. илим. док... автореф [Текст] / Н.Мендибаев. - Бишкек, 2015. - 52 б.

51. **Мироненко, Н.С.** Тенденции и перспективы развития рекреационной географии в России [Текст] / Н.С.Мироненко, ЭМ.Эльдаров // География и природные ресурсы, № 2. - Новосибирск, 2016. - С. 12-18.

52. **Мовчан, Б.С.** Экономико-географические аспекты планирования развития сферы обслуживания [Текст] / Б.С.Мовчан // Географические исследования и проблемы экономического и социального планирования в условиях зрелого социализма (сборник научных трудов) - Ленинград, 1980. - С. 144-154.

53. **Молдобаева, Г.А.** Источники правового регулирования туристской деятельности в Кыргызской Республике [Текст] / Г.А.Молдобаева // Вестник Ошского государственного университета, № 4, 2007. - С. 177-179.

54. **Москаленко, О.А.** Экономические основы развития электронной коммерции и ее роль в развитии туристской отрасли Кыргызской Республики. [Текст]: автореф. дисс... канд. экон. наук / О.А.Москаленко. - Бишкек, 2017. - 26 с.

55. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы, утвержденная Указом Президента Кыргызской Республики от 21 января 2013 года, № 11.

56. **Немковский, Б.Л., Элиарова Т.С.** Тенденции развития индустрии гостеприимства в России [Текст] / Б.Л.Немковский // Вестник Российской международной академии туризма, № 3, 2011.

57. **Низамиев, А.Г.** Особенности формирования рекреационного комплекса на современном этапе [Текст] / А.Г.Низамиев // Материалы международной научно-практической конференции по проблемам экологии и природопользования горных территорий. - Жалал-Абад: ЖАГУ, 1995. - С.119-120.

58. **Низамиев, А.Г.** Рекреационный комплекс Кыргызстана: реалии и перспективы. [Текст] / А.Г.Низамиев. - Бишкек: Илим, 1998. -136 с.

59. **Низамиев, А.Г.** Туризм как отрасль в условиях рыночных преобразований [Текст] / А.Г.Низамиев. - Ош, 1996. - 60 с.

60. **Низамиев, А.Г.** Туризм Кыргызстана: социально-экономические аспекты [Текст] / А.Г.Низамиев. - Ош, 2005. - 208 с.

61. **Низамиев, А.Г.,** и др. О структуре рекреационного комплекса [Текст]: / А.Г.Низамиев, С.Ж. Артыкбаева // Материалы международной научно-теоретической конференции «Туризм и экономика», посвященной Году поддержки и развития туризма в Кыргызстане. - Ош: ОшГУ, 2001. - С.39-46.

62. **Низамиев, А.Г.,** и др. Социодемографические характеристики населения как объект туристского изучения [Текст]: / А.Г.Низамиев, М.Д. Кочкорбаева // Вестник Ошского государственного университета, специальный выпуск. - Ош, 2004. - С.176-178.

63. **Низамиев, А.Г.,** и др. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын баалоонун геоэкологиялык маселелери. [Текст] / А.Г.Низамиев, А.К. Култаева. - Бишкек: Улуу тоолор, 2017. - 168 б.

64. **Нурунбетов, Ж.Б.** Правовые проблемы в социальной сфере Кыргызской Республики. [Текст]: автореф. дисс... канд. юрид. наук. / Ж.Б.Нурунбетов. - Бишкек, 2015. - 25 с.

65. **Оторбаев, К.О.** и др. Социальная инфраструктура народнохозяйственного комплекса региона [Текст]: / К.О.Оторбаев, К.М.Оразбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984. - 224 с.

66. **Пидгурская, Н.Н.** Кластерный подход к регулированию туризма в регионе. [Текст]: автореф. дисс... канд. экон. наук / Н.Н.Пидгурская. - Иркутск, 2006. - 20 с.

67. **Помелова, Е.В.** Въездной туризм и его влияние на социально-экономическое развитие региона. [Текст]: дисс... канд. экон. наук / Е.В.Помелова. – Санкт-Петербург, 2006. - 180 с.

68. Постановление межпарламентского комитета Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан от 12 июня 2000 года № 10-16 “О модельном законе «О социальном туризме».

69. **Райзберг, Б.А., и др.** Современный экономический словарь [Текст]: / Б.А. Райзберг, Л.Ш.Лозовский, Е.Б.Стародубцева. 3-ое изд-е, перераб. и допол. - Москва: ИНФРА-М, 2000. -480 с.

70. **Райымбаев, Ч.К.** Кыргыз Республикасынын социалдык комплексиндеги экономикалык көйгөйлөрдү чечүүнүн инновациялык жолдору. экон. илим. док... автореф. [Текст]: / Ч.К.Райымбаев. - Бишкек, 2017. - 39 б.

71. **Самиев, К.Т.** Агрардык туризм айыл жергесин көтөрүүнүн кошумча фактору катары (Кыргызстандын мисалында). Геогр. илим. канд. автореф. [Текст]: / К.Т.Самиев. - Бишкек, 2015. - 23 б.

72. **Сариева, Ш.К.** Перспективы развития внутреннего туризма в Кыргызской Республике. [Текст]: автореф. канд. экон. наук / Ш.К.Сариева. - Бишкек, 2017. - 24 с.

73. **Саушкин, Ю.Г.** Экономическая география: история, теория, методы, практика [Текст] / Ю.Г.Саушкин. - Москва: Мысль, 1973. - 559 с.

74. **Саякова, С.Ш.** Проблемы становления и развития туризма в условиях экономики переходного периода Кыргызской Республики [Текст] / С.Ш.Саякова. - Бишкек, 2002. - 166 с.

75. Свод законов Киргизской ССР. **Том 3.**

76. **Святохо, Н.В.** К вопросу об элементном составе туристского потенциала региона [Текст] / Н.В.Святохо // Культура народов Причерноморья, № 121, 2007. - С. 76-79.

77. **Сейталинова, А.С.** Развитие социальной инфраструктуры в условиях рыночной экономики. [Текст]: автореф. дисс... канд. экон. наук. / А.С.Сейталинова. - Бишкек, 2012. - 22 с.

78. **Слезингер, Г.Э.** Социальная экономика [Текст] / Г.Э. Слезингер. - Москва, 2001.

79. Социальная инфраструктура: вопросы теории и практики [Текст]: / Алымов А.Н., Кочерга А.И., Богаенко В.А. - Киев: Наукова думка, 1982. - 336 с.

80. Социологический энциклопедический словарь [Текст] / Под. ред. Г.В.Осипова. – Москва: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. - 488 с.
81. **Супатаев, Т.А.** Туристско-рекреационный комплекс Иссык-Кульской области, его использование и вопросы охраны природы. [Текст]: автореф. канд. дисс... геогр. наук / Т.А. Супатаев. - Бишкек, 2005. - 20 с.
82. Сфера услуг: новая концепция развития [Текст]: / Рутгайзер В.М., Корягина Т.И., Арбузова Т.И. и др. - Москва: Экономика, 1990. - 159 с.
83. Теоретические основы рекреационной географии [Текст] / Отв. ред. Преображенский В.С. - Москва: Наука, 1975. - 224 с.
84. **Токторалиев, Э.Т.** Рекреационные ресурсы Иссык-Кульской котловины и проблемы их охраны: Автореф.дисс... канд. геогр. наук [Текст] / Э.Т.Токторалиев. - Бишкек, 2007. - 23 с.
85. **Толонов, Э.Н.** Туризм бизнесин өнүктүрүү, аны мамлекеттик колдоо жана тескөө. Автореф. дисс... экон. илим. канд [Текст]: / Э.Н.Толонов. - Бишкек, 2017. - 26 б.
86. **Тощенко, Ж.Т.** Социальная инфраструктура: сущность и пути развития [Текст] / Ж.Т.Тощенко. - Москва: Мысль, 1980.
87. Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 28 июля 2017 года, № 162.
88. **Турдумамбетов, Б.** Проблемы и перспективы развития туризма в горных условиях Кыргызской Республики [Текст] / Б.Турдумамбетов. - Бишкек, 2005. - 175 с.
89. **Турдумамбетов, Б.,** и др. Бүйүр кызыткан туризм турларына катышкан туристтердин саякат мотивациялары [Текст]: / Б.Турдумамбетов, Э.Калбеков // III Эл аралык түрк дүйнөсү туризм симпозиуму // http://oas2018.manas.edu.kg/files/Tam_Metin_Bildiri_Kitabi.pdf. 1209-1215 б.
90. Туризм в Кыргызстане, 2012-2016. Статистический сборник. - Бишкек, 2017. - 90 с.

91. **Улан уулу, К.** Инновационная политика Кыргызстана в условиях снижения экономической активности // <http://journals.manas.edu.kg/oldarchives/2016-3-71/kenesh.pdf>.

92. **Уваров, В.Д.,** и др. Международные туристские организации [Текст]: / В.Д.Уваров, К.Г.Борисов / Справочник. - Москва: Международные отношения, 1990. - 288 с.

93. **Усоналиева, Д.А.** Теоретико-методологические основы социальной сферы трансформирующейся экономики (на материалах Кыргызской Республики) [Текст]: автореф. дисс... канд. экон. наук / Д.А.Усоналиева. - Ош, 2013. - 24 с.

94. Федеральный Закон (ред. от 30.10.2017) "О социальной защите инвалидов в Российской Федерации" от 24 ноября 1995 года, № 181-ФЗ.

95. **Хамзаева, А.М.** Региональные особенности формирования системы жизнеобеспечения населения в условиях рыночной экономики (на примере Ошской области): [Текст]: автореф. дисс... канд. экон. наук / А.М. Хамзаева. – Ош, 2015 – 28с.

96. **Чонтоев, Д.Т.** Потенциал горного туризма Кыргызстана [Текст] / Д.Т.Чонтоев. – Бишкек, 2013. - 232 с.

97. **Чотонов, М.М.** Экономические проблемы социально-культурной сферы Кыргызской Республики в современных условиях [Текст]: автореф. дисс... канд. экон. наук / М.М. Чотонов. - Бишкек, 2011. - 24 с.

98. **Шаблий, О.И.** Теоретические проблемы концепции межотраслевых территориальных комплексов [Текст] / О.И.Шаблий // Географические исследования и проблемы экономического и социального планирования в условиях зрелого социализма (сборник научных трудов). - Ленинград, 1980. – С. 132-143.

99. **Эргешбаев, У.Ж.** Проблемы внешней трудовой миграции населения Кыргызстана [Текст] / У.Ж. Эргешбаев // Народонаселение, № 1-1. – Москва, 2016. - С. 34-42.

100. **Юрьева, Т.** Социальная рыночная экономика [Текст] / Т. Юрьева.
- Москва, 1999. - С.

101. **Юферев, О.В.** Планирование социально-бытовой инфраструктуры:
социологический подход [Текст] / О.В. Юферев / Экономика издательство –
Москва, 1990. - 128 с.

102. **Янин, А.Н.** Социальная сфера в экономике Тюменской области.
<http://www.zakon72.info/noframe/nic?d&nd=466201249&prevDoc=466201243>.

103. <http://countrymeters.info/ru/Kyrgyzstan>.

104. <http://countrymeters.info/ru/World> .

105. <http://mtd.gov.kg/prezentatsiya-kontseptsii-reformirovaniya-dorozhnoj-otrasli>.